

Deel 2.

BELEIDSANALYSE KLIMAATVERANDERING, GENDER & ENERGIEARMOEDE

Datum 10-02-2022

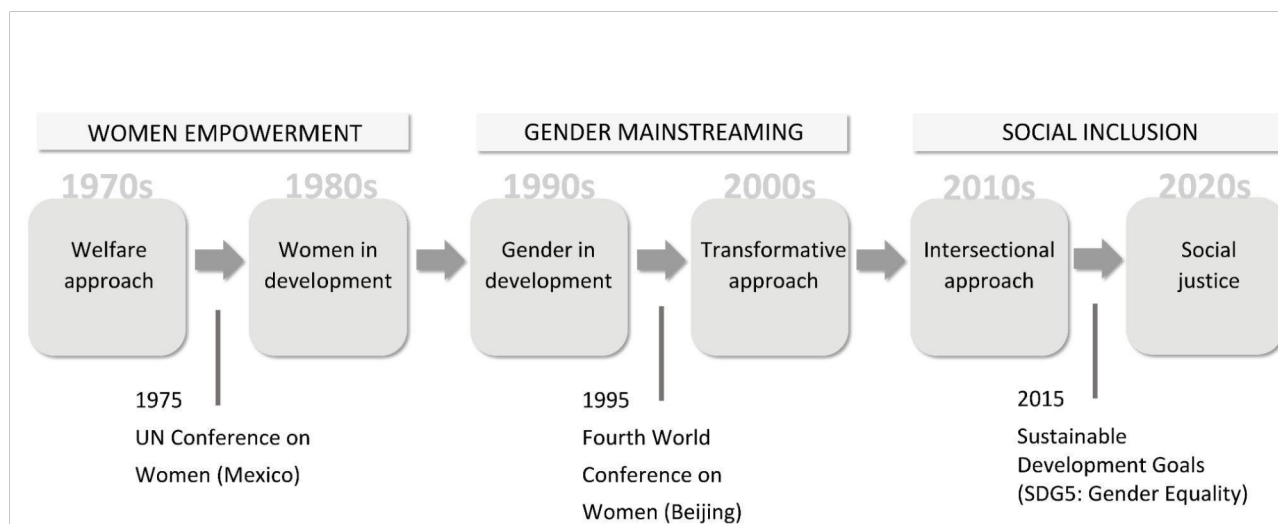
Deel 2 **Beleidsanalyse Klimaatverandering, Gender & Energiearmoede**
in: Feenstra et. al. (2022) Klimaatverandering & Gender | Aanbevelingen,
Beleidsanalyse, Lexicon Verkennende studie naar de effecten van klimaatverandering en -
adaptatie op gendergelijkheid in Nederland en Europa

Gender & klimaat in beleid: een overzicht

We beginnen dit deel 2 Beleidsanalyse Klimaatverandering, Gender & Energiearmoede van het rapport Klimaatverandering & Gender met het schetsen van de historische achtergrond van de intersectie gender en klimaat. Vervolgens is er een meer theoretische sectie opgenomen rond diverse genderbenaderingen in beleid en hoe deze genderbenaderingen vaak simultaan en uitwisselbaar worden gebruikt in beleidsstukken en door de diverse actoren in gender interventies. We zoomen vervolgens in op de thematiek rond gender en klimaat inclusief de risico's die dit voor vrouwen in een kwetsbare positie met zich meebrengen. Het hoofdstuk Gender & Klimaat wordt afgesloten met een opsomming van de diverse thema's die in de Nederlandse situatie spelen.

Gender & klimaat: historische ontwikkeling

Sinds de jaren 1970 zien wij groeiende aandacht voor vrouwen, gender en klimaat in de internationale politieke arena verwoord in diverse politieke discourses en terminologie (Feenstra en Özerol, 2021). In internationaal perspectief zien wij dat de UN Conferenties bepalend zijn geweest in het ontwikkelen van nieuwe politieke discourses rond gendergelijkheid, zoals onderstaande figuur laat zien. De historische ontwikkeling van genderbeleid wordt gemarkeerd door drie mijlpalen: de VN Vrouwenconferentie in Mexico van 1975, de VN Vrouwenconferentie in Beijing van 1995 (UN, 1996) en de internationale commitment voor de Sustainable Development Goals (SDG) in 2015. Parallel aan deze wereldwijde mijlpalen hebben diverse landen hun eigen mijlpalen ontwikkeld waarin beleidskeuze zorgde voor meer gendergelijkheid in wetgeving en beleidsimplementatie. Echter, de VN-declaraties zoals de Platform for Action in 1995 n.a.v. de Beijing Vrouwenconferentie en de SDGs brengen internationale druk om internationale commitment voor gendergelijkheid om te zetten naar lokaal implementeerbaar beleid.

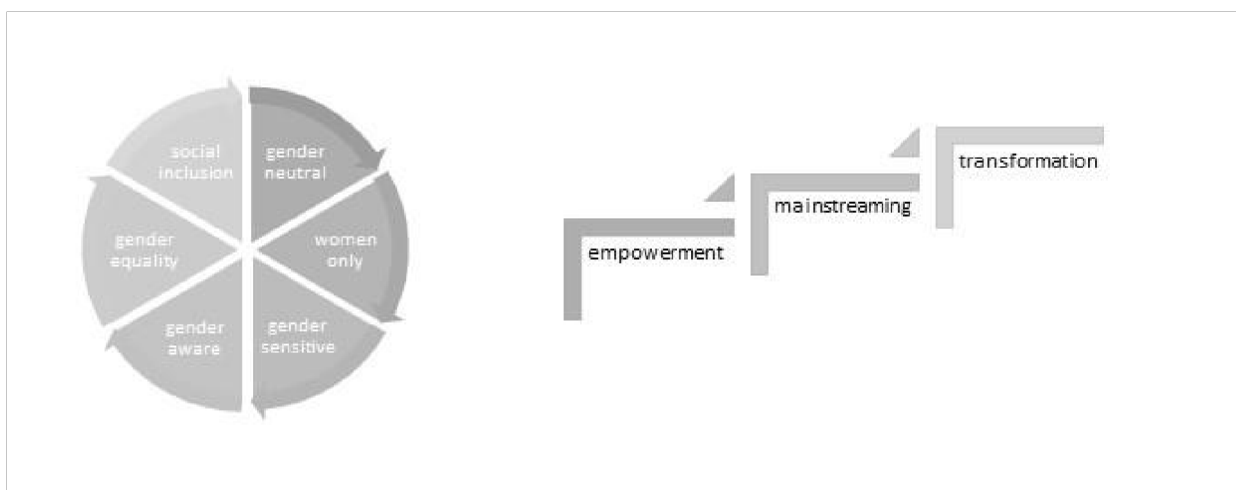
Figuur 1. Uit (Feenstra en Özerol, 2021)

We beginnen het historisch overzicht in 1970, het jaar waarin de publicatie van Boserup (1970) de bijdrage van vrouwen aan de economie door landbouwproductie erkende. In de jaren zeventig groeide de

ontwikkeling van feministisch onderzoek snel en drong het door in het politieke proces. Academics, praktijkmensen en activisten waren betrokken bij de dialoog over vrouwenrechten, wat leidde tot de eerste VN-conferentie over vrouwen in Mexico in 1975. Het VN-decennium voor vrouwen richtte zich op de empowerment van vrouwen in een benadering die alleen gericht is op vrouwen.

Van genderblind naar gendertransformatief: beleidsbenaderingen op een rij

Bij het erkennen van het belang van genderrelaties, de sociaal geconstrueerde relatie tussen mannen en vrouwen, verschoof de focus naar gendermainstreaming. In de afgelopen tien jaar erkennen discoursen over sociale inclusie intersectionaliteit, die verder gaat dan het binaire onderscheid tussen mannen en vrouwen. De intersectionaliteit benadering erkent dat de verschillen in leeftijd, opleiding, nationaliteit, etniciteit, huidskleur, handicaps, sociale klasse, religie, burgerlijke staat, enz. de toegang van vrouwen en mannen tot hulpbronnen, hun behoeften, interesses en rechten beïnvloeden en dat de interacties tussen deze kenmerken tot unieke ervaringen van ongelijkheid, discriminatie en uitsluiting kunnen leiden. Op basis van het historisch overzicht worden twee conceptuele kaders onderscheiden. Het gender- en beleidsspectrum (figuur 2), waarin de zes fasen van het tot stand komen van beleid worden geïdentificeerd, wordt gevisualiseerd als een circulair model dat van de ene fase naar de andere evolueert. Figuur 2 geeft de voortbrengende beleidsprocessen weer als drie stappen, beginnend van een empowerment proces, naar een mainstreaming proces naar een transformatieproces.

Figuur 2. Het gender- en beleid spectrum

De figuren hierboven erkennen beide dat het tot stand brengen van beleid een proces is, waarbij niet alle betrokken actoren zich in dezelfde stadia bevinden. Zoals figuur 2 illustreert, zou een genderiseringsbeleid kunnen uitgaan van een genderneutrale positie. In een genderneutraal beleid is er geen onderscheid tussen mannen of vrouwen en worden algemene termen als 'huishoudens', 'burgers', 'consumenten' gebruikt. Bij het starten van gender bewustwording in beleid kunnen verschillende fasen worden geïdentificeerd om gendergelijkheid te bereiken. Een "women empowerment" benadering zal, zoals figuur 1 voor de jaren 1970s en 1980s liet zien, resulteren in empowerment van beleid en een focus op

vrouwenrechten. Op een bepaald punt in het proces worden vrouwen niet langer in isolatie gezien en ontstaat er een gevoeligheid voor genderverhoudingen. Dit is het begin van een “gendermainstreaming” proces waarin genderbewust beleid wordt ontwikkeld gericht op gendergelijkheid. In 1995 ondersteunde het Beijing Platform for Action regeringen om gendergelijkheid en empowerment van vrouwen te bereiken door gendermainstreaming van hun beleid.

Gender Mainstreaming wordt als volgt gedefinieerd door de Economische en Sociale Raad van de VN (UN 1997, p.28):

***Mainstreaming a gender perspective** is the process of assessing the implications for women and men of any planned action, including legislation, policies or programmes, in all areas and at all levels. It is a strategy for making women’s as well as men’s concerns and experiences an integral dimension of the design, implementation, monitoring and evaluation of policies and programmes in all political, economic and societal spheres so that women and men benefit equally, and inequality is not perpetuated. The ultimate goal is to achieve gender equality.*

Gendergelijkheid is misschien niet eens het uiteindelijke doel van het tot stand brengen van beleid.

Met het recente doel van veel donororganisaties, zoals de EU, moet gendergelijkheid worden beschouwd als het startpunt voor sociale inclusie met behulp van een gender transformerend beleid.

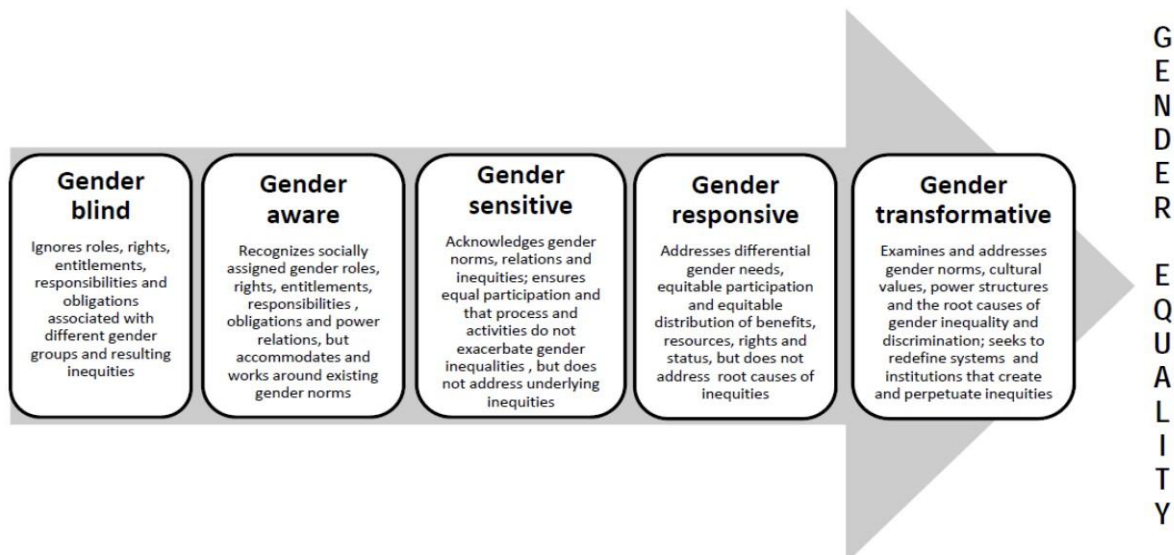
Transformatieve benaderingen richten zich op machtsverhoudingen die de verdeling van middelen tussen mensen beïnvloeden. Een intersectionele benadering wordt gebruikt door naar de verschillen tussen mensen te kijken die verder gaan dan het binaire onderscheid tussen mannen en vrouwen, namelijk in samenhang met verschillende aspecten van iemands positie en identiteit (zoals gender, etniciteit, seksualiteit, leeftijd enz.) en de daarmee gepaard gaande verschillen in machtsverhoudingen.

Transformatie vindt plaats wanneer mensen keuzevrijheid kunnen uitoefenen en actie ondernemen, door de institutionele structuren die hun keuze en stem en uiteindelijk hun leven en toekomst bepalen te verschuiven. Wanneer sociale inclusie echter te ver wordt doorgevoerd, wordt er geen rekening meer gehouden met de verschillen tussen sociale groepen en meer specifiek tussen genderverhoudingen. Dit brengt ons terug bij het uitgangspunt van de gender- en beleidscyclus: genderneutraliteit. In klimaatbeleid zien wij dan bijvoorbeeld het noemen van huishoudens als homogene entiteit of het gebruik van het woord consument zonder de diversiteit van consumenten en de bestaande genderverhoudingen in de samenleving te reflecteren.

Het tot stand brengen van genderbewust beleid kan daarom worden gevisualiseerd als een circulair proces.

Onderstaande figuur wordt door UN Women gebruikt als stappen naar gender equality. Zoals deze figuur (UN, 2021) laat zien, wordt er hier een andere volgorde van stappen genoemd. In de deskreview van beleidsanalyse en in literatuurreview zien wij dat diverse gender-benaderingen simultaan en uitwisselbaar

worden gebruikt. Wat aantoont dat diverse actoren van diverse gender-benaderingen uitgaan en dat scherpe afbakening tussen de benaderingen moeilijk te identificeren zijn. Dit is belangrijk om van bewust te zijn bij het formuleren van nieuw beleid en bij participatieprocessen waarin diverse actoren met ieder een eigen genderbenadering aanwezig is. Het gezamenlijke doel is gendergelijkheid, de weg ernaartoe kan op diverse manieren worden ingevuld.

Klimaatverandering door een gender lens

De ernst en **onvoorspelbaarheid** van de gevolgen van klimaatverandering zullen de komende decennia worden geïntensiveerd (Masson-Delmotte et al., 2021b, 2021a, 2018a, 2018b). Die omstandigheden veranderen de natuurlijke en sociaaleconomische omgeving over de hele wereld in snel tempo, waarbij klimaatverandering een van de belangrijkste uitdaging is van de 21e eeuw. De mensheid zal in de komende decennia een antwoord moeten vinden op de groeiende bezorgdheid bij het publiek, politici en het maatschappelijk middenveld over de globale klimaatverandering. Klimaatdoelstellingen die wereldwijd zijn overeengekomen, vereisen substantiële veranderingen in de meeste maatschappelijke en economische sectoren en vragen om brede maatschappelijke acceptatie en betrokkenheid. Hoewel de ernst en de intensiteit van klimaatverandering kunnen verschillen afhankelijk van de specifieke geografische en sociaaleconomische context, is de vrouwelijke bevolking over de hele wereld kwetsbaarder¹ in het vermogen om zich aan te passen, haar veerkracht te versterken² en de voordelen van elke aanpassing aan de klimaatverandering te maximaliseren. Ook zijn ze ondervertegenwoordigd in de besluitvorming rond

¹ Officiële IPCC-definitie van kwetsbaarheid: "The propensity or predisposition to be adversely affected": IPCC Special Report: Global Warming of 1,5 oC, Glossary, 2018

² De officiële IPCC-definitie van veerkracht: "Het vermogen van een systeem en zijn onderdelen om tijdig en efficiënt te anticiperen op, te absorberen, te accommoderen of te herstellen van de effecten van een gevaarlijke gebeurtenis, onder meer door te zorgen voor behoud, herstel of verbetering van zijn essentiële basisstructuren en functies" .Ibid.

klimaatverandering en hebben ze onvoldoende platform om hun mening te geven over besluiten over klimaatdoelstellingen.

Bepaalde gebieden in de wereld en in Nederland bepaalde bevolkingsgroepen worden onevenredig getroffen door klimaatverandering als gevolg van geografische positie (i.e. ten opzichte van zeeniveau, overstromingsrisico, diepte van aquifer, droogtegevoeligheid etc.) en verschillen in hun economische en sociale status (i.e. hittestress in de stedelijke gebieden), waardoor hun capaciteiten om adequaat te reageren en zich aan te passen aan klimaatverandering worden beperkt.

De bestaande ongelijkheid in de samenleving zorgt ervoor dat de kansarme groepen onevenredig lijden onder de nadelige effecten van klimaatverandering, wat resulteert in een vergroting van sociale ongelijkheid. Vrouwen worden zwaarder getroffen door de nadelige gevolgen van klimaatverandering. Volgens VN-gegevens (Osman-Elasha, 2021) komt dit doordat vrouwen de meerderheid van de arme wereldbevolking vertegenwoordigen en naar verhouding meer afhankelijk zijn van bedreigde natuurlijke hulpbronnen. Bovendien is de toegang van vrouwen tot landbouwgrond, landbouwactiviteiten, financiële en technologische hulpmiddelen, besluitvormingsprocessen, opleiding en bijscholing beperkt in vergelijking met de mannelijke bevolking, en als zodanig zijn vrouwen minder toegerust om zich aan te passen aan klimaatverandering (Kottari, 2021).

Klimaatverandering vergroot bovendien **onveiligheid** en is een vermenigvuldiger van risico. Hoewel men het erover eens is dat klimaatverandering niet alleen conflicten zal veroorzaken, wordt ook erkend dat ze het potentieel heeft om conflicten te verergeren of te katalyseren in combinatie met andere factoren (Burrows en Kinney, 2016). Klimaatextremen worden in toenemende mate erkend als veiligheidsuitdagingen vanwege hun directe en indirecte verband met bestaande conflicten en sociale spanningen, ontheemding en door klimaatverandering veroorzaakte migratie³, versnelling van de verstedelijking en uitdagingen op de arbeidsmarkt. Het is dus de kruising tussen kwetsbaarheid voor klimaatverandering en bredere institutionele en sociaaleconomische kwetsbaarheid die het potentieel voor conflicten en geweld aandrijft. (UNDP, 2008) Klimaatverandering als katalysator van conflicten/spanningen heeft voornamelijk te maken met de beschikbaarheid en toegankelijkheid van natuurlijke en energiebronnen, landgebruik, de toenemende risico's van droogte en overstromingen, en zwakke institutionele regelingen, en niet veel met gewapende conflicten. Overheden en het bedrijfsleven zijn begonnen extreme weersverschijnselen in hun toekomstige risicofactoren te plaatsen, zo zien wij klimaatrisico's terug in regeringsakkoorden en wet- en regelgeving. In het bedrijfsleven komen klimaatrisico's voor in risicoanalyses, jaarplannen en verslagen (OCHA, 2016).

Klimaatverandering in Nederland door een gender lens

³ Het VN-Raamverdrag inzake klimaatverandering beschouwt migratie als een vorm van aanpassing, en sommige regeringen beschouwen hervestiging als een mogelijke strategie.

In Nederland zijn geen onderzoeken bekend op basis van gender disaggregated data in relatie tot de kwetsbaarheid voor de effecten van klimaatverandering.

NB: Op basis van de beschikbare data bij het CBS kan hier wel onderzoek verricht worden waarmee inzicht in de problematiek en haar oplossingen gecreëerd wordt.

Directe en indirecte gevolgen van klimaatverandering

Deze tabel van USAID geeft inzicht in de directe en indirecte gevolgen van klimaatverandering.

TABLE 2: EXAMPLES OF DIRECT AND INDIRECT IMPACTS OF CLIMATE CHANGE STRESSORS

DIRECT IMPACT	INDIRECT IMPACTS
Reduction in agricultural yields due to shifting weather patterns, droughts, floods, and/or extreme temperatures	• Food insecurity • Under-nutrition • Reduced incomes for agricultural workers
Changes in vegetation coverage, species suitability, and soil viability due to drought	• Expanded agricultural activities, including agricultural land use encroaching into surrounding forests or natural areas, and increasing fertilizer use • Increased desertification • Increased species loss and migration, including from competing human-animal land use
Changes in inputs to water storage and water availability due to shifting rainfall patterns and droughts	• Reduced agricultural yields • Increased conflict risk from water stress • Increased work and time burden to collect water (especially for women)
Damage to housing, transportation, energy, water, health, communications, and waste management systems from extreme climate events	• Reduced access to adequate and safe basic resources • Increased costs for repair and operations and shorter lifespans of infrastructure • Compromised health infrastructure and sanitation leading to increased morbidity and mortality • Increased conflict risk
Risk of death, injury, or displacement during extreme climate events	• Diminished economic growth • Increased human population migration • Increased stress on housing, health and emergency facilities, water, energy, and other basic resources

Source: USAID (2014).

Figuur 3. (Boyer et al., 2020) Exploring the triple nexus of gender inequality, state fragility, and climate vulnerability.

Concreet zal de versnelling van de klimaatverandering een toenemende druk leggen op de beschikbaarheid en kwaliteit van drinkwater, de beschikbaarheid van landbouwgrond en schadelijke gewasopbrengsten, ontoreikende infrastructuur zoals dammen en pijpleidingen, luchtkwaliteit en gezondheid. Die interferenties kunnen echter zowel voordelen als externe effecten opleveren, vooral in termen van beheer en toegankelijkheid, met name van geproduceerde energie. De gender implicaties en hoe de vrouwelijke bevolking nadelig wordt beïnvloed of profiteert van die interventies, is een punt van toenemende zorg voor beleidsmakers op lokaal, nationaal en internationaal niveau. Vrouwen en meisjes ervaren het verband tussen klimaatverandering en veiligheid/sociaaleconomische stabiliteit op directe en diepgaande manieren. Omdat vrouwen bijvoorbeeld vaak de leveranciers van voedsel, water en energie voor hun gezin zijn - in veel

samenlevingen sociaal voorgeschreven op basis van hun geslacht - zullen ze door de klimaatverandering waarschijnlijk met grotere uitdagingen worden geconfronteerd bij het verkrijgen van toegang tot hulpbronnen. Klimaatverandering is een beleidsopgave, niet alleen in door conflict getroffen gebieden, maar ook in de zogenaamde ontwikkelde staten die de strijd tegen klimaatverandering en het versnellen van de energietransitie hoog op hun politieke agenda hebben geplaatst (Wildschut en Douma, 2021).

De verschuiving naar koolstofarme energiebronnen en het verminderen van de afhankelijkheid van fossiele brandstoffen is een van de belangrijkste manieren om de koolstofemissies te verlagen en de klimaatverandering te helpen verminderen en zich eraan aan te passen. Primaire koolstofarme energiebronnen (direct gekoppeld aan landgebruik zoals bebossing, klimaatbestendige landbouwpraktijken, enz.) en secundaire koolstofarme energiebronnen (gekoppeld aan installaties voor hernieuwbare energie en andere infrastructuur installaties, zoals dammen) zijn bedoeld om de nadelige effecten van klimaatverandering in een regio te bufferen en de lokale gemeenschappen minder kwetsbaar en weerbaarder maken tegen klimaatverandering ([Froese en Schilling, 2019](#)). Als zodanig krijgt het traject klimaatverandering - energietransitie - gendergelijkheid steeds meer aandacht van wetenschappers, besluitvormers en andere maatschappelijke actoren.

Energie- & waterarmoede: een vrouwenprobleem?

Gender, energie, water en armoede zijn nauw met elkaar verbonden. We gaan er vaak vanuit dat hoe we energie en water gebruiken dat dat onafhankelijk is van man, vrouw, oud, jong, etc. Maar energiearmoede heeft juist een sterke gendercomponent (Feenstra en Clancy, 2019; Feenstra 2021). Er zijn grote verschillen tussen mannen en vrouwen, hoe er energie en water gebruikt wordt, wie dit gebruikt en hoe we toegang hebben tot onze hulpbronnen (Feenstra en Clancy 2019). Ook zien we grote verschillen in betaalbaarheid van water en energie. Vrouwen verdienen over het algemeen minder dan mannen, hebben daardoor een lager besteedbaar inkomen, demografisch gezien leven vrouwen langer dan mannen en dus leven ze langer in armoede (Feenstra et al. 2021; Feenstra 2021). Deze factoren hebben een directe gender impact op de betaalbaarheid van de water- en energierekening.

Uit een casestudy in Schotland (Feenstra et al. 2021) bleek dat mensen die in koude en niet efficiënt verwarmde huizen wonen zich geïsoleerd voelen. De etnografische studie vermeldde dat mensen terughoudend zijn om gasten bij hen thuis uit te nodigen omdat ze zich schamen dat ze hun huis niet op een comfortabel niveau kunnen verwarmen. Deze bevinding houdt vooral verband met ouderen, die alleen wonen, hun armoede beschouwen als een belemmering voor sociale contacten en als een gevolg voelen ouderen zich eenzaam en geïsoleerd. In 2013 woonde in de EU 18,2% van de vrouwen alleen, tegenover 13,5% van de mannen. Alleenstaanden van 65 jaar en ouder vormden 13,4% van alle particuliere huishoudens in de EU-28 (Feenstra et al. 2021). Veel oudere vrouwen zitten dus in een extra kwetsbare situatie waarbij energiearmoede een gevoel van isolatie en eenzaamheid met zich meebrengt. In de stad Madrid, Spanje, werd in opdracht van de dienst Stedenbouwkundige planning een onderzoek uitgevoerd naar het lokaliseren van energiearmoede in wijken. Deze studie is de basis voor een actieplan voor

aanpassing als een energie-efficiëntie-interventie in de bestaande woningvoorraad van Madrid. De methodiek was gericht op het analyseren van de bestaande woningvoorraad, de architectonische kenmerken van de gebouwen en gekoppeld aan sociaaleconomische kenmerken zoals het inkomen van de bewoners. Uitsplitsing naar geslacht van de gegevens identificeerde een sterke feminisering van energiearmoede in de stad Madrid. Huishoudens met een vrouw aan het hoofd waarin de vrouw de belangrijkste kostwinner is, werden onevenredig getroffen door de hoge energieprijzen. Over het algemeen loopt 23% van de huishoudens in Madrid het risico op energiearmoede, terwijl 32% van de huishoudens met vrouwelijke hoofden (FHH) als energiearm kan worden beschouwd. Binnen de huishoudens met vrouwen als hoofd van het huishouden is het energiearmoedepercentage van eenoudergezinnen 51% en oudere vrouwen (65+) hebben een energiearmoedepercentage van 45% (Feenstra, 2020; Sánchez-Guevara Sánchez et al., 2020). Energiearmoede in het stedelijke klimaat van Madrid brengt het omgaan met extreme hitte in de zomer met zich mee. Beleidsinterventies die omgaan met extreme zomertemperaturen worden vaak ontwikkeld door het ministerie van Volksgezondheid. Hitteprotocollen creëren een hogere sociale alertheid voor hitteberoertes en hittegolven-gerelateerde gezondheidssymptomen. Binnen de stedelijke klimaatbestendighedsprogramma's wordt de aandacht gevestigd op hogere omgevingstemperaturen in steden in vergelijking met landelijke gebieden (in Madrid is de stadstemperatuur in de zomer 8C hoger dan het omringende platteland) (Fernandez et al. 2017). Maar bij het analyseren van sterftcijfers tijdens extreme temperaturen stierven meer mensen tijdens lange periodes van koude temperaturen in de winter dan een relatief kortere hittegolf in de zomer (Eurostat, 2017).

Nederlandse vrouw in energie- en water-armoede

Ondanks dat Nederland in Europa bekend staat als een van de landen met de laagste percentage bevolking in **energiearmoede**, hebben ook Nederlandse huishoudens moeite om de energierekening te betalen. Als je kijkt naar CBS en Nibud gegevens in Nederland, dan is de energieleverancier de vierde schuldeiser van huishoudens, na de belasting, hypotheek, huur- en zorgtoeslagen. 1 op de 7 Nederlandse huishoudens kan de energierekening niet op tijd betalen, schuift het vooruit en wordt op het einde van het jaar geconfronteerd met een energieschuld die gemiddeld per huishouden zo rond de 3000 euro is, waarvan een derde de feitelijke energiekosten en twee derde incassokosten (Clancy en Feenstra, 2019). Dat is een aanzienlijke energieschuld die wij gezamenlijk als Nederlandse huishoudens hebben, waardoor de betaalbaarheid van de gas- en energierekeningen duidelijk niet voor iedereen eenvoudige is. De specifieke penibele situatie van vrouwen blijft echter veel onzichtbaar. Vrouwen maken minder gebruik van schuldsaneringstrajecten dan mannen, vaak omdat vrouwen dit in informele netwerken regelen met vrienden en familie. Bovendien is de arbeidsparticipatie van vrouwen lager, waardoor bijvoorbeeld werkgevers minder zicht hebben op financiële problemen bij bijvoorbeeld loonbeslag. Daarnaast maken vrouwen inventief gebruik van coping mechanismen als besparen op andere uitgaven om wel de energierekening te kunnen betalen. Een groep die vooral onzichtbaar is zijn oudere vrouwen die met een klein pensioen na overlijden van een partner alleen in een te groot en ongeïsoleerd huis blijven wonen.

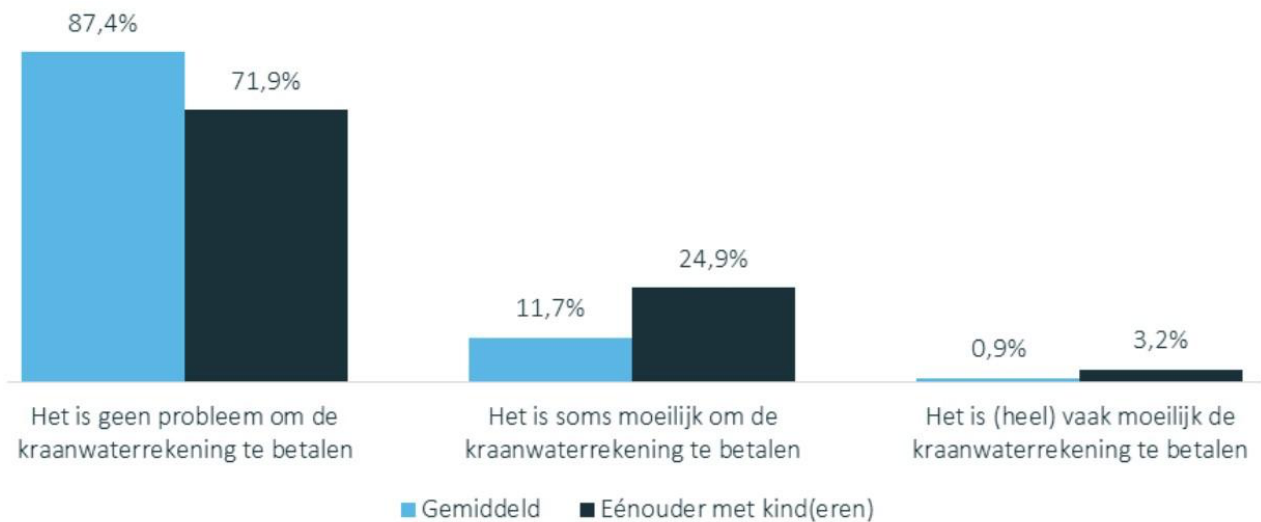
Verhuizen kost veel (emotionele) moeite en investeren in energie-efficiëntie is lastig vanwege gebrek aan investeringsmogelijkheden, kennis over subsidies en energie-efficiëntie-maatregelen en door woningcrisis weinig mogelijkheden om te verhuizen naar andere woningen. De overheid zou in haar energiearmoede beleid meer aandacht moeten hebben voor de kwetsbare positie van vrouwen als hoofd van eenoudergezinnen en ouderen.

Figuur 3. Energiearmoede en Gender (75inQ)

Nederland is een rijk land, gekenmerkt door de ruimschootse aanwezigheid van water. Wanneer het gaat over 'waterarmoede' is Nederland misschien dus niet het eerste land waaraan gedacht wordt. Toch betekent dit niet dat een fenomeen als waterarmoede hier niet voor kan komen. Want ondanks het feit dat alle inwoners van Nederland op grond van de Drinkwaterwet (art. 8) recht hebben op de levering van water, kan een situatie waarin een huishouden niet in staat is de waterrekening te voldoen in theorie leiden tot twee situaties: (1) betalingsachterstanden, met in het uiterste geval een afsluiting van drinkwater tot gevolg; of (2) het (extreem) proberen te besparen van water in huis om de rekening zo laag mogelijk te houden. Zowel in het geval van structurele betalingsachterstanden of een afsluiting, als in het geval van verregaande besparing kan gesproken worden van waterarmoede, of waarschijnlijk op zijn minst stress rondom het gebruik van drinkwater.

Door meer inzicht te hebben in wie de eindgebruikers of consumenten zijn, en waar de kwetsbaarheid zit, kom je tot betere uitgesplitste informatie voor beleidsontwikkeling. Als je bijvoorbeeld kijkt met een genderperspectief naar de vrouwelijke consument, dan zie je dat vrouwen oververtegenwoordigd zijn in alleenstaande huishoudens (Feenstra 2021). Waterarmoede, het onvermogen om te voorzien in je water behoefte, komt relatief meer voor bij eenoudergezinnen zoals de recente cijfers in Nederland laten zien ([van Aalderen et al., 2021](#)).

Figuur 4. Waterarmoede en éénoudergezinnen (van Aalderen et al., 2021).

We kunnen water- en energiearmoede begrijpen op een wat onorthodoxe manier, door te kijken hoe er in ontwikkelingslanden, vaak met steun en financiering vanuit Europese landen, getracht is om nieuwe energievormen en schoon drinkwater naar huishoudens te brengen, bijvoorbeeld in Afrika. We kennen het beeld van een Afrikaanse vrouw die water haalt en op een houtvuurtje haar eten maakt. Sterfte door het inademen van verontreinigde lucht, zeker in keukens, zorgt ervoor dat elke 11 seconden er iemand ter wereld overlijdt. Die luchtvervuiling binnenshuis is gigantisch, daar sterven meer mensen aan dan malaria en AIDS bij elkaar. Dus er is vanuit de Wereldbank, de VN, de Europese Unie, ontwikkelingsorganisaties een lange traditie om duurzame en schone energiebronnen naar ontwikkelingslanden te brengen en daar te investeren in energie-efficiëntie en energietransitie, waarbij men dus kijkt naar de eindgebruiker, naar de consument die op huishoudniveau daar mee bezig is, om nieuwe energievormen te implementeren. Van die vraaggerichte benadering kunnen we zeker wat leren in het Noorden, in Europa, als we zoeken naar een manier om de energietransitie in huishoudens te brengen.

KLIMAATVERANDERING EN GENDER: DE THEMATIEK IN NEDERLAND

Zoals we rond het thema energie- en waterarmoede al zagen dat deze problematiek ook in Nederland een sterke gendercomponent heeft, zo geldt dat ook voor andere onderwerpen rond de intersectie gender en klimaat. In deze laatste sectie van dit hoofdstuk zoomen we in op de thematiek rond gender en klimaatverandering in Nederland. Deze opsomming van thema's is een eerste inventarisatie om de intersectie tussen beide thema's te schetsen maar is niet volledig. In deel 3 van dit rapport wordt een uitgebreide lexicon met begrippen en thema's gepresenteerd vanuit een internationaal perspectief.

Zorgen over het klimaat & milieubewust consumentengedrag

Klimaatactivisten zijn vaak jonge vrouwen die actie eisen voor een betere wereld (Feenstra 2021). Uit Nederlands onderzoek blijkt dat deze groep zich ook vaak groener en duurzamer beschouwt dan hun partner. Maar liefst 63% van de vrouwen jonger dan dertig jaar vindt zichzelf milieubewuster dan haar partner. Onder de mannelijke leeftijdsgenoten is dit slechts 32 %. (Zonnepanelen-info, 2020).

Duurzaamheid wordt bewust en onbewust geassocieerd met vrouwelijkheid. Zo wordt duurzaamheid een "vrouwentaak". Dit fenomeen getuigt van de werking van stereotypes: vrouwen worden van oudsher geacht meer om de natuur te geven. In deze trant is marketing van ecologisch verantwoorde producten en diensten voornamelijk gericht op vrouwen (Mintell, 2018). Deze bevindingen uit Nederland komen overeen met de bevinding van het EIGE, dat vrouwen over het algemeen duurzamere consumenten zijn dan mannen (2012):

- ze zullen eerder producten met een milieukeur kopen;
- ze besteden meer aandacht aan groen inkopen;
- zij hechten meer belang aan energiezuinig vervoer en brandstoffen;
- ze zijn meer bereid om hun gedrag te veranderen om duurzaamheidsdoelen te bereiken, waaronder energie-efficiëntie.

Sommige voorlopige onderzoeken naar consumentengedrag tonen aan dat groenere keuzes met betrekking tot consumptie eerder door vrouwen dan door mannen worden gemaakt. In Zweden voelen vrouwen zich vaker schuldig over hun ecologische voetafdruk (61 % van de vrouwen in vergelijking met 43 % van de mannen) (EIGE 2012), en zijn daarom meer bereid om hun uitstoot te verminderen en producten te kopen van duurzame bedrijven en producenten. Bovendien accepteren vrouwen eerder hogere prijzen voor dergelijke producten. Duurzame consumptiegoederen zijn echter niet altijd de goedkoopste optie, dus het is eerder een kwestie van betaalbaarheid dan van overtuiging of consumenten een groene optie kopen. Aangezien meer vrouwen dan mannen binnen de EU in inkomensarmoede leven (EIGE, 2021) kan dit soort aannames over de groene voorkeuren van vrouwen ertoe leiden dat de schuld voor een langzame duurzaamheidstransitie bij degenen ligt die het minst in staat zijn om te reageren. Vrouwen zijn bovendien ondervetegenwoordigd in besluitvorming omtrent milieuzaken en -ingrepen en ervaren

bovendien ongelijke toegang tot natuurlijke hulpbronnen. Zo is het meest recente Europees beleid ter bevordering van duurzaamheid, de European Green Deal, genderblind (Heidegger et al., 2021).

Stemgedrag vrouwen in Nederland

Zeer recent gerapporteerd onderzoek in Nederland wijst op een sterk gendersverschil in stemmotivatie bij verkiezingen. Er is een enquête gehouden onder 1.994 kiezers en hun motivatie om bij recente verkiezingen voor bepaalde partijen te kiezen. De onderzoekers concluderen dat vrouwen meer belang hechten aan zaken als gezondheidszorg, milieu, klimaatverandering, duurzaamheid en maatschappelijk welzijn. Normen en waarden, gezondheidszorg en duurzaamheid zijn volgens onderzoek uitgevoerd door I&O Research in opdracht van de Volkskrant ([van Engeland en Kanne, 2019](#)) het belangrijkste voor vrouwen (41%), en daarom stemmen vrouwen vaker op linkse partijen. Mannen hebben een sterkere interesse in veiligheidskwesties, economie en immigratie. Het is zorgwekkend dat 51% van de vrouwelijke respondenten in het onderzoek niet het gevoel heeft dat ze gelijk vertegenwoordigd zijn in het parlement. 36% van de vrouwelijke respondenten is van mening dat er veel mannelijke politici zijn die de kwesties waar vrouwen om geven niet voldoende aanpakken. Gelijke kansen voor mannen en vrouwen spelen bij 22 procent van de kiezers een rol bij hun partijkeuze: bij vrouwen beduidend meer (27%) dan bij mannen (18%).

Klimaatadaptatie in de bebouwde omgeving

In Nederland is een kwart van alle huishoudens een alleenstaande vrouw, daar zitten ook veel oudere vrouwen bij, waarvan velen met een klein pensioen. Dit zijn niet allemaal huiseigenaren. Ook veel gezinnen die huren vormen vaker een kwetsbare groep voor klimaatveranderingen, zeker in sociale huurwoningen met lage energie efficiëntie waardoor deze bewoners kwetsbaarder zijn voor hittestress in de zomer en onvoldoende verwarming in de winter (energie-armoede) (Feenstra, 2021; Feenstra et al., 2021; Kruit et al., 2021; Straver et al., 2020).

De Nederlandse overheid stimuleert huishoudens om te investeren in klimaatadaptatie door bijvoorbeeld subsidies en belastingvoordelen bij investeren in bijvoorbeeld energie-efficiëntie. Echter als je investeert in zonnepanelen bijvoorbeeld, krijg je alleen maar deze financiële voordelen als je huiseigenaar bent. Uit bovenstaande weten wij dat meer mannen dan vrouwen huiseigenaar zijn en bovendien door de inkomensongelijkheid tussen mannen en vrouwen, hebben meer mannen toegang tot financiën om te investeren in klimaatadaptatie. Dus om genderbewust beleid te ontwikkelen voor verduurzaming van de bestaande woningvoorraad (inclusief woningbouwcorporatie, de vrijhuursector, VvE's etc.) is het essentieel om samen met vertegenwoordigers van diverse huishoudens, financiële prikkels te ontwikkelen om een veel grotere groep in de samenleving mee te nemen in klimaatadaptatie. Daarnaast kan men ook denken aan mogelijkheden zoals een 0% lening, die in sommige gemeenten in Nederland wordt toegepast, zodat het ook voor huiseigenaren met een kleinere beurs makkelijker en interessanter wordt om te investeren in de energietransitie.

Klimaatberoepen & gender

Het achterblijven van vrouwen in leidinggevende posities in Nederland heeft als gevolg dat beslissingen in organisaties gemaakt worden door een selectie van de bevolking die qua man/vrouw samenstelling geen afspiegeling is van de Nederlandse bevolking. We weten dat genderdiversiteit bijdraagt aan betere prestaties (Hunt et al., 2018, 2015) en door de vergrijzing zal de beroepsbevolking kleiner worden, terwijl technologische ontwikkelingen als digitalisering en automatisering de vraag naar specialistische vaardigheden alleen maar doen stijgen. (Bughin en Hazan, 2018). Nederland speelt in leidende rol in ontwikkeling van techniek voor klimaatadaptatie. Zo werd in 2017 het internationale kenniscentrum voor klimaatadaptatie in Rotterdam en Groningen geopend. Wat betreft ontwikkeling van klimaatadaptatie technologie, zoals geo-engineering, zijn vrouwen in het algemeen echter nog ondervertegenwoordigd ([Bari, 2020](#)). In alle lagen van techniek onderwijs en -onderzoek is een hardnekkige ondervertegenwoordiging van meisjes, meiden en vrouwen te identificeren (Feenstra en Creusen, 2021). Tussen beroepssectoren zijn er aanzienlijke verschillen in het aandeel vrouwen. Naar verhouding zijn de meeste vrouwen te vinden in de sector zorg en welzijn (81%), gevolgd door de pedagogische (73%) en dienstverlenende beroepen (66%). Het laagst zijn de percentages vrouwen in de technische en logistieke beroepen en de ICT (16% of minder). Van de managers in deze technische beroepen is 26% een vrouw (van den Brakel et al., 2020).

Vrouwen zijn ondervertegenwoordigd in de energiesector en in de klimaatberoepen (Bijlage 1) (Feenstra en Creusen, 2021). Het aandeel van vrouwen in de energietransitie is op dit moment 22%. Deze ondervertegenwoordiging vergt extra aandacht en voortdurende monitoring om de energietransitie duurzaam te versnellen voor iedereen.

In het midden- en kleinbedrijf zijn over het aandeel vrouwen aan de top (en het echelon daaronder) in Nederland geen gegevens beschikbaar. (Jongen en Merens, 2019). Data zijn nodig om beter zicht te krijgen op de carrièrepaden van vrouwen in Nederland, in de instroom van vrouwen in managementposities, de doorstroom naar hogere managementposities en de uitval uit hogere managementposities, en het belang van de verschillende factoren daarbij. Op dit moment is het moeilijk te bepalen waar de grootste winst is te behalen, bij het begin, het midden of het eind van de pijplijn naar de top? Wat betreft de beleidsopties voor de overheid is er nog relatief weinig bekend over de langetermijneffecten van beleid, zoals quota en de mate waarin een combinatie van beleidsmaatregelen een ander effect sorteert dan iedere beleidsmaatregel op zich.

Samenvattend: gender & klimaat 3 rollen voor vrouwen

Zoals in het bovenstaande wordt besproken, bevat het onderwerp klimaatverandering en gender diverse thema's met een directe genderdimensie en een tastbare impact op het dagelijkse leven van vele vrouwen in de wereld. Ook in Nederland is een genderbewuste beleidsreactie op klimaatverandering relevant. Vrouwen worden erkend als aanjagers van verandering binnen organisaties om sociaaleconomische ontwikkeling en culturele verandering te stimuleren. De literatuur over gender-energienexus geeft de rol van vrouwen bij het beïnvloeden van de energietransitie meer kritische aandacht. In de energietransitie zijn drie rollen van actoren onderscheiden (Feenstra, 2021):

1) Producent

Het produceren en leveren van energiediensten aan de eindgebruiker (een productieve rol),

2) Consument

die het gebruik van energiediensten eist (een consumptieve rol),

2) Besluitvormer

Het besturen van de energiesector (een beslissende rol).

Figuur 5. De drie rollen van vrouwen in de energietransitie (Feenstra, 2021)

BELEIDSANALYSE

Middels een desk review zijn de belangrijkste beleidsdocumenten en beleidsagenda's op internationaal (UNFCCC), Europees en nationaal niveau geanalyseerd op gender. Hieruit zijn de belangrijkste thema's gedestilleerd en is geïdentificeerd welke beleidsonderwerpen een gender component hebben. Deze beleidsanalyse legt de basis voor de ontwikkeling van de beleidsagenda en de aanbevelingen voor een meer genderbewust klimaatbeleid op de drie niveaus.

Internationaal beleid: de rol van de UN in gender & klimaatverandering

Gendermainstreaming onder het UNFCCC

Gendermainstreaming onder het UNFCCC (United Nations Framework Convention on Climate Change) houdt in eerste instantie verband met de verbetering van de **participatie en vertegenwoordiging** van vrouwen in onderhandelingen over klimaatverandering. Gelijke toegang tot besluitvorming is een cruciale stap op weg naar gendergelijkheid. Een nadere blik op de statistieken laat echter zien dat er vanaf 2008 een minimale verbetering is geweest in de vertegenwoordiging van genderevenwicht. Wat leidde tot een gemiddelde deelname van 30% tot 36% vrouwen, met een piek in 2014 en een terugval naar 32% in 2016. Terwijl vrouwen 35% van de deelnemers waren aan de COP20 in Lima, dit daalde tot 29% op COP21 in Parijs en 30% op COP22 in Marrakesh. Het is een algemene trend dat de deelname van vrouwen hoger is bij de internationale bijeenkomsten die georganiseerd worden tussen de COP bijeenkomsten in, de zogenaamde intersessionals, dan bij COP-bijeenkomsten in een bepaald jaar. Hoewel zowel de COP's als de bijeenkomsten tussen die sessies ("intersessionals") significant zijn en bijdragen aan het internationale klimaatbeleid, is het meestal de COP in november/december waar definitieve beslissingen worden genomen die het mondiale klimaatbeleid bepalen.

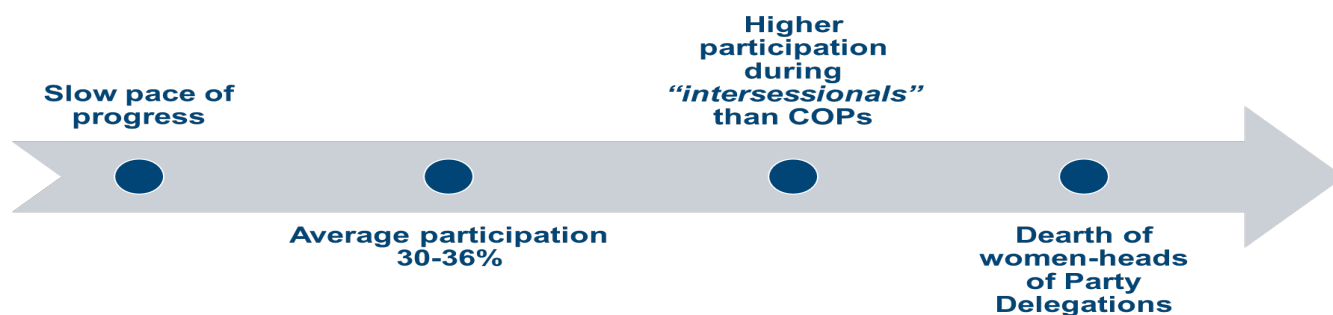
COP21 in 2015 resulteerde in het **Akkoord van Parijs** (COP21, 2015), beschouwd als een mijlpaal in de inspanningen om de klimaatcrisis aan te pakken en als een van de belangrijkste beslissingen over klimaatverandering die ooit op internationaal niveau zijn genomen. Het akkoord van Parijs is juridisch bindend, het heeft betrekking op mitigatie, aanpassing en financiering van klimaatverandering, en het doel is om de opwarming van de aarde te beperken tot ruim onder de 2, bij voorkeur tot 1,5 graad Celsius, vergeleken met het pre-industriële niveau. Tijdens de COP21 vormden slechts 9% van de delegatiehoofden vrouwen, vergeleken met 24% het jaar ervoor - een al verontrustend cijfer. Het jaar daarop verdubbelde het aantal vrouwen als delegatieleiders tot 18%, maar toch is het percentage erg laag.

Tijdens de COP 25 (Chili-Madrid 2019) zijn de partijen het eens geworden over een vijfjarig verbeterd **Lima-werkprogramma over gender** en het bijbehorende genderactieplan. Hierin worden thema's behandeld zoals genderbewuste klimaatactie en de coherente mainstreaming bij de uitvoering van het UNFCCC en het werk van de partijen, het secretariaat, de entiteiten van de Verenigde Naties en alle belanghebbenden op alle niveaus, evenals de volledige, gelijkwaardige en zinvolle deelname van vrouwen aan het UNFCCC-proces.

Een recent rapport van het UNFCCC-secretariaat (UN, 2021a) bevestigt het **gebrek aan consistente vooruitgang** in de richting van genderevenwicht bij de gevormde organen⁴ en regeringsdelegaties in het kader van het Verdrag, het Protocol van Kyoto en het akkoord van Parijs. Een ander rapport dat een samenvatting geeft van de vooruitgang die is geboekt bij het integreren van een genderperspectief in de processen van het gevormde lichaam (UN, 2021b) laat positieve trends zien in termen van het aantal instanties dat genderperspectieven integreert, de gerapporteerde informatie en de formulering van plannen en indicatoren voor verdere integratie van het genderperspectief in hun respectievelijke werkzaamheden en mandaten. Deze trends zijn echter niet consistent tussen de verschillende instanties.

De COP26 werd in november 2021 in Glasgow gehouden. Uit het programma en de deelnemerslijst bleek dat vrouwen alleen aanwezig waren in de subsecties van de onderhandelingen op junior niveau. Deze **schokkende afwezigheid van vrouwen** op het hoogste niveau ondermijnt de legitimiteit van eerdere gesprekken over inclusiviteit. Het is verrassend om te zien hoe aan de ene kant COP spreekt over het opnemen van het Klimaatverandering Gender Action Plan (CCGAP) om de rol van vrouwen in klimaatactie te versterken. Ook gender responsiviteit van klimaatfinanciering wordt als een prioriteit gesteld met betrekking tot openbare financiën. Maar aan de andere kant slagen dezelfde partijen er niet in hun beleid in de praktijk te brengen, aangezien vrouwen niet vertegenwoordigd zijn in deze discussies en onderhandelingen op het hoogste niveau.

Meer dan 400 vrouwen actief rond het thema klimaat⁵ hebben een open brief aan de Britse regering ondertekend waarin werd opgeroepen tot meer verantwoording en transparantie over gendergelijkheid tijdens de COP26 ([Dartford, 2020](#)).

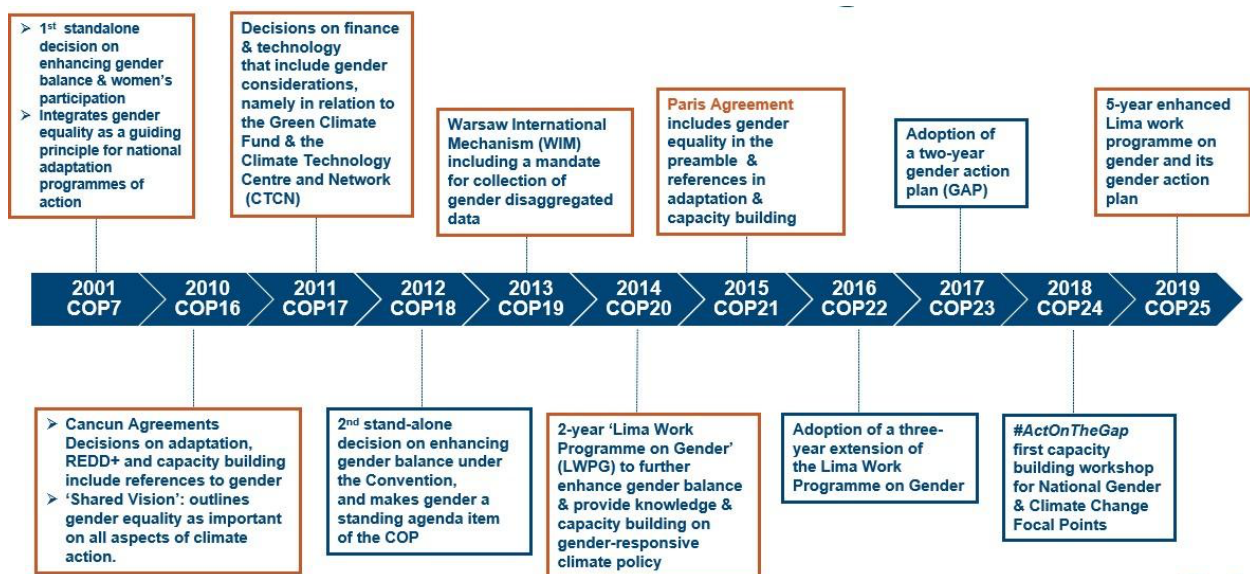
Figuur 6. Eigen visualisatie van de auteur van de belangrijkste feiten en cijfers met betrekking tot gendermainstreaming in het kader van de UNFCCC-onderhandelingen

Gendergelijkheid en wereldwijde klimaatactie

⁴ De door het UNFCCC opgerichte organen hebben een belangrijke begeleidende en capaciteit opbouwende rol in het kader van het verdrag met verantwoordelijkheden voor een breed scala aan activiteiten op het gebied van klimaatverandering. Meer details over het UNFCCC-bestuursproces en -organen: [What are governing, process management, subsidiary, constituted and concluded Bodies?](#)

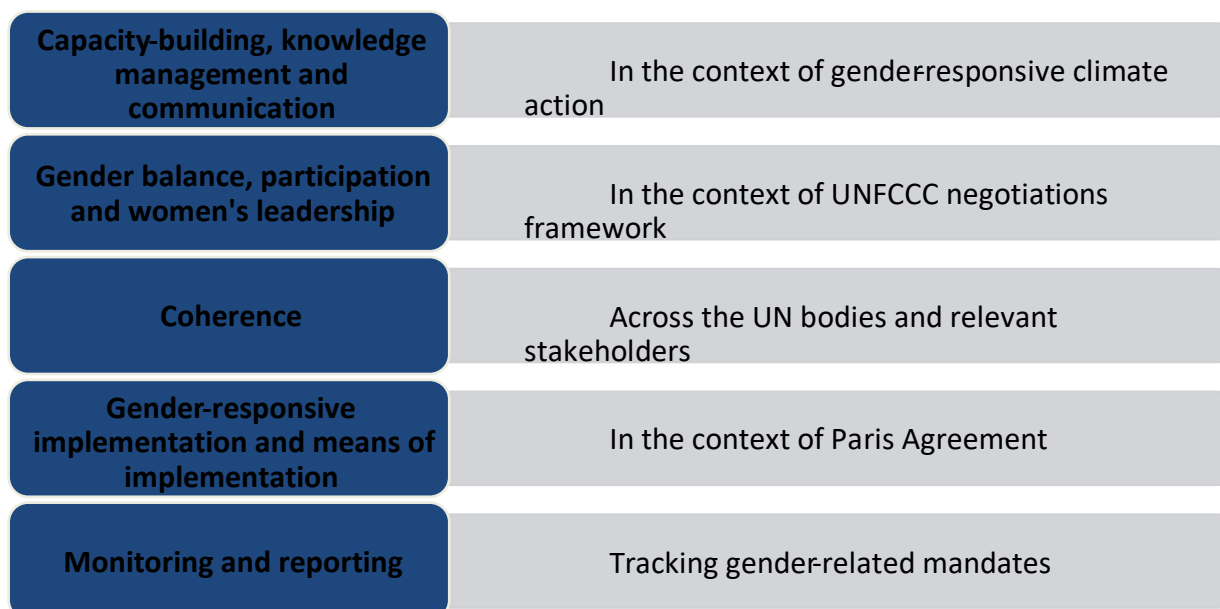
⁵ Waaronder mede auteur Laurence Tubiana van het akkoord van Parijs, voormalig president van Ierland Mary Robinson, econoom Kate Raworth, milieuadvocaat Farhana Yamin en National Geographic Explorer Sylvia Earle.

Een tweede en even belangrijk onderdeel van gendermainstreaming in het kader van de wereldwijde klimaatonderhandelingen is de opname van gendergelijkheid en gender overwegingen in de belangrijkste thematische gebieden van mondiale klimaatactie.

Figuur 7. Eigen visualisatie van de auteurs van de belangrijkste gendergerelateerde beslissingen in de verschillende COP's

Zoals weergegeven in de bovenstaande afbeelding (figuur 7), heeft de COP20 pas in 2014 een eerste werkprogramma over gender opgesteld, het zogenaamde Lima-werkprogramma over gender (LWP gender overwegingen-actie (UN, 2019a)) om het genderevenwicht te bevorderen en te integreren in de UNFCCC en de uitvoering van het akkoord van Parijs om tot gender responsief klimaatbeleid te komen. COP 22 besloot tot een verlenging van de WPG met drie jaar, en het eerste genderactieplan (GAP (UN, 2019b)) onder de UNFCCC werd opgesteld tijdens COP 23. De GAP heeft tot doel de gendermainstreaming te versterken, zowel in de UNFCCC-beraadslagingen als in het grondige begrip van gendergerelateerde kwesties in het ontwerp van klimaatactie. De implementatie van GAP is niet louter een verantwoordelijkheid van de officiële UNFCCC-organen of nationale focal points, maar vereist de deelname van andere actoren zoals de onderzoeksgemeenschap, financiële instellingen en de lokale gemeenschappen.

Figuur 8. Eigen visualisatie van auteurs op GAP-prioriteitsgebieden

Een opmerkelijke positieve ontwikkeling is hoe de landen zelf in hun Nationale Klimaatplannen rekening houden met gender. Uit het recente syntheserapport van Nationally Determined Contributions (NDC's)(UN, 2021c) bleek dat 85% procent van de landen verwijzingen naar gender opnam in hun bijgewerkte of nieuwe Nationally Determined Contributions⁶. Die referenties gaan dieper in op hoe de implementatie van de NDC's gendergevoelig zal zijn en op de ontwikkeling van specifieke instrumenten en methoden, zoals gender analysis of -beoordelingen, naar gender uitgesplitste gegevens, genderindicatoren en gender responsieve budgettering, en een paar opgenomen gender als criterium voor het prioriteren van activiteiten. Er is een algemene aanvaarding dat gender kruist met andere maatschappelijke kwesties, terwijl veel landen ingaan op genderaspecten in de context van specifieke sectoren, waaronder in de context van energie, landbouw, gezondheid, rampen, water, landgebruik en bosbouw, visserij en onderwijs.

VN: Duurzame Ontwikkelingsdoelen (SDG's)

De 2030 Agenda voor Duurzame Ontwikkeling, aangenomen door de VN-lidstaten in 2015, biedt een wereldwijd partnerschap kader voor het bereiken van de brede doelstelling van het bereiken van vrede en welvaart voor zowel mens als planeet. Verdeeld in 17 verschillende maar nog steeds met elkaar verbonden doelen, de zogenaamde Sustainable Development Goals (SDG's)besteedt⁷, de Agenda 2030 prominente aandacht aan genderkwesties. De **SDG 5 over gendergelijkheid** stelt specifieke doelen die het belang benadrukken van volledige en effectieve participatie van vrouwen en gelijke kansen voor leiderschap op alle niveaus van de besluitvorming in het politieke, economische en openbare leven, gebaseerd op de parallel, en als een belangrijke randvoorwaarde, de versterking en goedkeuring van gedegen beleid en

⁶ National Climate Action Plans under the Paris Agreement

⁷ THE 17 GOALS | Sustainable Development

wetgeving die gendergelijkheid en empowerment van vrouwen op alle niveaus zullen bevorderen.

Statistieken over de SDG-voortgang⁸ laten zien dat de gendergelijkheid in termen van deelname quota in overheidsfuncties en leidinggevende functies in bepaalde werkgelegenheid sectoren en bedrijfstakken relatief laag blijft en onder de 50% blijft.

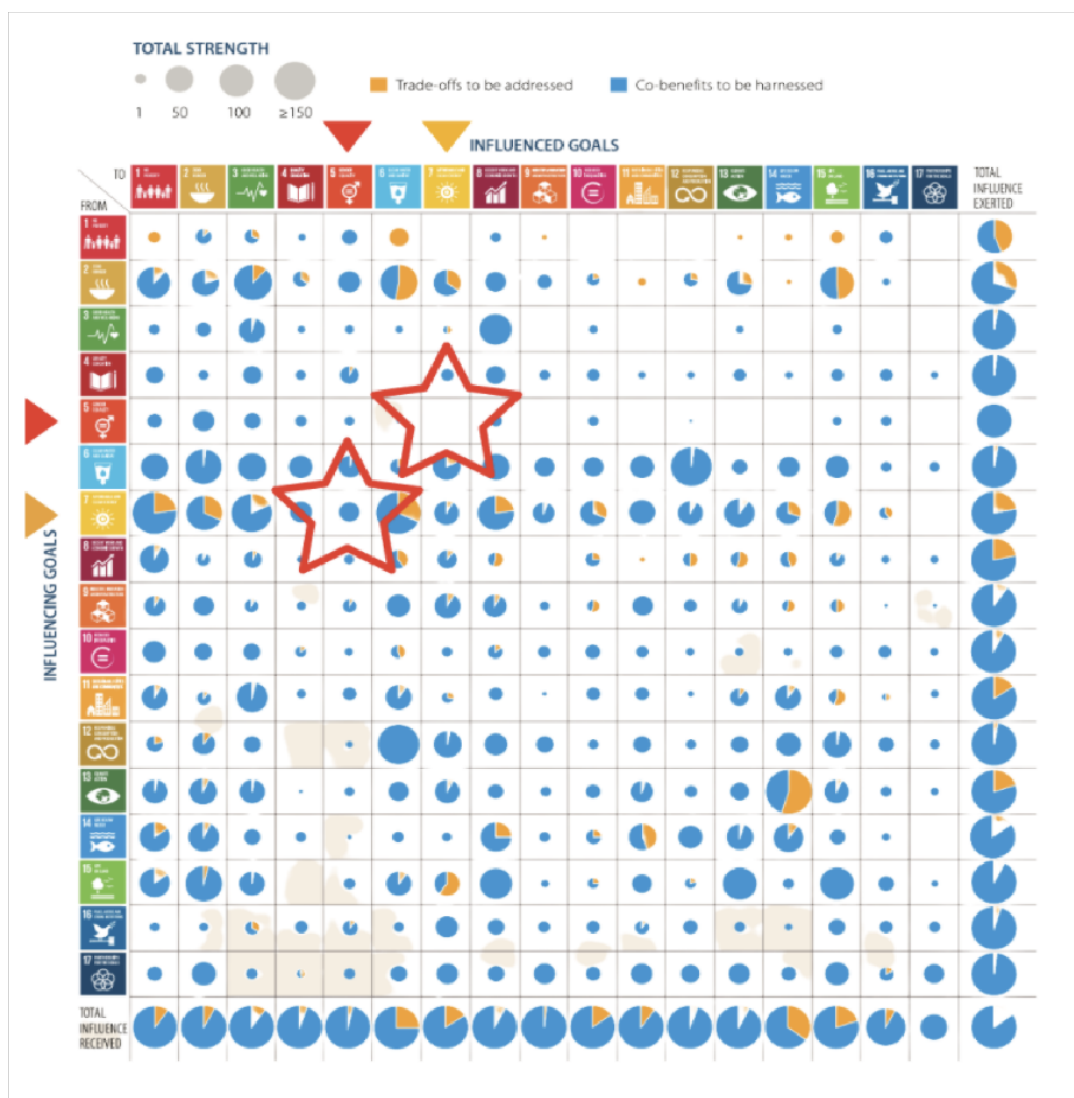
Gezien de dringende noodzaak van klimaatactie en de grote kwetsbaarheid van de vrouwelijke bevolking voor nadelige effecten van klimaatverandering, heeft SDG 5 veel versterkende onderlinge verbanden met **SDG13 - Klimaatactie** en **SDG7 - Betaalbare en schone energie**. Mechanismen voor het vergroten van de capaciteit voor effectieve planning en beheer in verband met klimaatverandering, met name in de minst ontwikkelde staten, verwijzen in het bijzonder naar de vrouwelijke bevolking, terwijl de overkoepelende doelstellingen van het verbeteren van de veerkracht en het aanpassingsvermogen van de bevolking door middel van institutionele en financiële onderbouwing een direct verband hebben met gendergelijkheid en versterking van het deel van de bevolking dat het meest lijdt onder klimaatrisico's. Toegang tot betrouwbare en betaalbare energiebronnen is nog steeds het belangrijkste probleem in ontwikkelingslanden waar een groot deel van de bevolking geen toegang heeft tot elektriciteit⁹.

Energiearmoede, in termen van toegankelijkheid en betaalbaarheid van noodzakelijke energiebronnen, treft de wereldbevolking op meerdere manieren en niveaus, maar vrouwen zijn opnieuw degenen die het meest worden blootgesteld. Blootstelling aan gevaarlijke en onvoldoende kooksystemen, efficiënte verwarmingssystemen en de groeiende behoefte aan koelsystemen als gevolg van de opwarming van de aarde plaatst de verschuiving naar duurzame en moderne energiebronnen hoog op de SDG's-agenda en de nieuwe sociale, economische en werkgelegenheidskansen die uit deze verschuiving voortvloeien in de eerste plaats gericht zijn tot vrouwen en jonge meisjes.

In onderstaande tabel waarin de bestaande kennis wordt samengevat met betrekking tot deze kruispunten wordt de rol van de **elkaar versterkende SDG's** zichtbaar gemaakt. Pijnlijk duidelijk is dat SDG5 (gender gelijkheid) slechts in enkele SDG's aandacht krijgt en bij vele SDG's ontbreekt.

⁸ Goal 5 | Department of Economic and Social Affairs

⁹ 759 miljoen mensen, 3 van de 4 leven in sub-Sahara Afrika

Figuur 9. De intersectie van SDG7 en SDG5 maakt de kennis lacune zichtbaar (UN, 2019c)

Het subsidiariteitsbeginsel van artikel 5, lid 3, van het Verdrag betreffende de Europese Unie bepaalt de interpretatie van het EU-beleid. Dit brengt de uitvoering van het decarbonisatie- en klimaatveranderingsbeleid van de EU zo dicht mogelijk bij de burgers, waarvan door belangrijke informanten werd gezegd dat het de betrokkenheid van het lokale, gemeentelijke niveau bij de energietransitie vergroot. Het is echter de vraag in hoeverre zij een genderbenadering hanteren. Zo hebben de 7383 EU-gemeenten die deel uitmaken van het Burgemeestersconvenant beloofd actie te ondernemen ter ondersteuning van de uitvoering van de door de EU vastgestelde reductiedoelstelling van 40% voor de uitstoot van broeikasgassen tegen 2030. Bijna 80% van de burgemeesters van Europese steden die het convenant hebben ondertekend hun plannen hebben ingediend die door hun gemeente moeten worden vastgesteld. Een klein aantal projecten richt zich op energiearmoede, maar geen van hen heeft een specifieke genderbenadering of focus op sociale inclusie.

Vrouwen zijn bedroevend ondervertegenwoordigd in de besluitvorming op het gebied van milieu en klimaatverandering in EU-lidstaten. (EIGE, 2021) EIGE houdt regelmatig toezicht op het aandeel vrouwen in machtsposities op het gebied van milieu en klimaatverandering binnen de EU. De tijdreeksen van datasets starten vanaf 2012 en de meest recente gegevens zijn van 2020 of 2021, afhankelijk van het specifieke behandelde onderwerp. De meest recente beschikbare gegevens laten zien waar het genderevenwicht goed is en waar we nog vooruitgang moeten boeken.

Gender en relevante EU-beleidsterreinen

Hoewel gendergelijkheid en gender overwegingen al jaren deel uitmaken van het publieke debat van de EU, heeft de EU pas in 2019 met de Commissie Von der Leyen een commissaris aangesteld¹⁰ met een speciale portefeuille die de inzet van de EU voor gelijkheid en inclusie op alle niveaus dekken. Wat belangrijker en relevanter is voor klimaatactie en energietransitie, is de ontwikkeling van een **Europese gender strategie** om belemmeringen voor vrouwen aan te pakken, waaronder gendermainstreaming en gelijkheid op het werk met bindende loon transparantie. De strategie voor gendergelijkheid, gelanceerd in 2020 (European Commission, 2020) erkent het feit dat “vrouwen en mannen niet in gelijke mate worden getroffen door groen beleid ter bestrijding van klimaatverandering (er zijn minder mogelijkheden voor vrouwen als klimaatvluchtelingen), of de schone transitie (er zijn meer vrouwen in energiearmoede), emissievrij vervoer (meer vrouwen gebruiken het openbaar vervoer)” en om het volledige potentieel van het bestaande en toekomstige beleid te benutten, is het van cruciaal belang om de genderdimensie aan te pakken.

Consumentgerichte benadering maakt EU energie- en klimaatbeleid genderblind

Tot dusver is het energie- en klimaatbeleid van de EU "genderblind" (Cornelis, 2021a) in die zin dat met de bovengenoemde verschillen geen rekening is gehouden. Meer concreet; Schone energie voor alle

¹⁰ Helena Dalli | European Commission

Europeanen (European Commission, 2017) introduceert het wetgevingspakket een consumentgerichte benadering van vraag en aanbod van energie. Het probeert consumenten mondiger te maken door hen te definiëren als actieve consumenten/prosumenten of zelf verbruikers van hernieuwbare (RE) energie. De wetgeving vergemakkelijkt de oprichting van hernieuwbare energie gemeenschappen of gemeenschap energie gemeenschappen die de productie en distributie van elektriciteitsproductie praktisch decentraliseren - op gemeentelijk, buurt- en huishoudens niveau - en verschillende vormen van (mede)eigendom van de consument mogelijk maken. Hoewel die energie gemeenschappen het potentieel hebben om de energietransitie vooruit te helpen en de acceptatie van schone energie onder Europese burgers te bevorderen, is er geen bepaling over het faciliteren van de participatie en betrokkenheid van vrouwen. De energiegemeenschappen zijn gestructureerd rond het standaard coöperatieve bedrijfsmodel, dat ongetwijfeld bestaande barrières zal kopiëren voor sociaal kwetsbare consumenten, zoals de energiearme vrouwelijke bevolking. De inbreng van vrouwen bij de vorming van een energiegemeenschap kan cruciaal zijn, aangezien vrouwen gewoonlijk de belangrijkste beheerders van het energieverbruik van een huishouden zijn en dus beter in staat zijn om de best passende en optimale energie oplossingen te formuleren. Ze kunnen echter uitgesloten blijven van de energiecoöperaties vanwege een laag inkomen of gebrek aan economische zelfstandigheid.

Nationale Energie- en Klimaatplannen missen gender

In de 2030 Nationale Energie- en Klimaatplannen rapporteren de EU-lidstaten aan de Europese Commissie welke maatregelen zij gaan implementeren tegen klimaatverandering en hoe zij schadelijke emissie verminderen. Alle plannen zijn vastgesteld door de nationale regeringen van de EU-lidstaten. Geen enkele van de Nationale Energie- en Klimaatplannen (NECP's) vermelden een gender inclusieve benadering (Feenstra 2021) of het verschil tussen de perspectieven van mannen en vrouwen in de energie- en klimaat transities (Cornelis, 2021a). Lidstaten moeten verplicht rapporteren in de NECPs in hoeverre zij energiearmoede gaan verminderen. Energiearmoede is een horizontaal thema in het pakket schone energie. "Dit omvat wetgevingsvoorstellen voor het terugdringen van energiearmoede door middel van direct bindende regelingen, zoals de monitoring- en rapportageverplichting voor energiearmoede. Het stelt ook doelstellingen vast voor energiebesparing met een langetermijn renovatiestrategie en met verbeteringen in de werking van de kleinhandelsmarkten voor elektriciteit om de kwetsbaarheid van consumenten aan te pakken" (Filippidou et al., 2019). Gender overwegingen vallen echter niet onder de definitie van kwetsbaarheid van consumenten. De verordening betreffende de governance van de energieunie deel uit van het pakket schone energie (European Parliament, 2018) en stelt bindende rapportageverplichtingen vast over de verbintenissen van de EU-lidstaten met betrekking tot de EU-brede energie- en klimaatdoelstellingen.

Schone planeet voor alle EU-burgers?

Op 28 november 2018 heeft de Europese Commissie de mededeling "Een schone planeet voor iedereen" gepubliceerd (European Commission, 2018), waarin zij haar analyse presenteert van opties voor lange

termijn klimaatbeleid in de Europese Unie. De reeks documenten vormde de basis voor besprekingen in EU-instellingen over hoe de formele lange termijn klimaatstrategie (LTCS) van de EU aan het UNFCCC kan worden geleverd overeenkomstig het akkoord van Parijs. In de strategische visie schetst de mededeling een weg voor een transitie naar een klimaatneutrale economie tegen 2050 - wat betekent dat de netto uitstoot van broeikasgassen (BKG) in dat jaar nul zal zijn. In deze strategische visie wordt niet verwezen naar gender overwegingen. De doelstellingen uit het LTCS vormen het hart van de Europese Green Deal.

De Europese Green Deal: gender maatregelen versnipperd

De Europese Green Deal, een reeks maatregelen die de Commissie Von der Leyen aan het begin van haar zittingsperiode in december 2019 heeft voorgesteld, heeft het ambitieuze en overkoepelende doel om de EU in staat te stellen tegen 2050 CO₂-neutraal te worden. In veel transversale EU-beleidsmaatregelen zal het koolstofvrij maken van de EU-economie een radicale transformatie van het EU-energiesysteem vereisen. Dit proces is de afgelopen twee decennia al in gang gezet. Tegelijkertijd vormt het vanuit sociaal oogpunt een grote uitdaging bij het waarborgen van eerlijkheid en rechtvaardigheid voor de delen van de EU-bevolking die rechtstreeks door het proces worden getroffen. Gender overwegingen zijn verspreid over de verschillende wetgevingsinitiatieven van het Fit for 55-pakket (European Parliament, 2021) om de voorgestelde doelstelling van emissiereductie met 55 % te halen, naast een herziening van de klimaat- en energiewetgeving van de EU.

Gender & energiearmoede: beperkte erkenning

In 2017 gaf het FEMM Committee¹¹ opdracht voor een rapport over gender en toegang tot energie (Clancy et al., 2018). Echter pas in 2021 worden de eerste aanbevelingen in EU richtlijnen omgezet. Voor het eerst is gender in verband gebracht met bepalingen inzake energiearmoede in het kader van de voorgestelde herziening van de richtlijn energie-efficiëntie (EED (European Commission, 2021a, p. 558)) en de Rénovation Wave Strategy (European Commission, 2021a). Artikel 22 van de EED erkent specifiek dat delen van de Europese bevolking meer kunnen worden "getroffen door energiearmoede of vatbaarder kunnen zijn voor de nadelige gevolgen van energiearmoede, zoals vrouwen, personen met een handicap, ouderen, kinderen en personen met een raciale of etnische achtergrond". Als zodanig moeten verbeteringen op het gebied van energie-efficiëntie in de eerste plaats ten goede komen aan de mensen die door energiearmoede worden getroffen, en "bij voorkeur worden geïmplementeerd bij kwetsbare klanten en eindgebruikers, mensen die worden getroffen door energiearmoede en, waar van toepassing, bij huishoudens met een gemiddeld inkomen en mensen die in sociale huisvesting wonen, ouderen en mensen die op het platteland en in afgelegen gebieden wonen" (overweging 60). Evenzo benadrukt overweging 99 het feit dat de "lidstaten alle mensen in gelijke mate moeten machtigen en beschermen, ongeacht hun geslacht, leeftijd, handicap, huidskleur of etnische afkomst, seksuele geaardheid,

¹¹ De Commissie rechten van de vrouw en gendergelijkheid (FEMM) is een commissie van het Europees Parlement die zich bezighoudt met de bescherming van vrouwenrechten en gendergelijkheid.

religie of overtuiging". Deze mensen behoren tot de belanghebbenden die door regionale en lokale autoriteiten moeten worden geraadpleegd bij het vaststellen van specifieke energie - efficiëntie maatregelen in hun decarbonisatie plannen (Cornelis, 2021b).

De **beperkte erkenning van het probleem van energiearmoede** door de lidstaten is echter deels te wijten aan een gebrek aan inzicht in de kwestie van energiearmoede in het algemeen en een gebrek aan bewustzijn van de genderdimensie van het probleem. Deze onwetendheid over een genderperspectief op energiebeleid is wijdverbreid, niet alleen bij nationale en regionale autoriteiten, maar ook bij maatschappelijke organisaties en academici. Dit wordt deels veroorzaakt door het gebrek aan empirisch onderzoek en naar geslacht uitgesplitste gegevens. Er zijn enkele door de EU gefinancierde projecten, zoals het Energy-Action-programma dat de website www.coldathome.today host, die de verhalen van de energiearmen verzamelen en delen die de statistieken illustreren. Ze tonen de kwetsbaarheid van klanten, maar zijn meer een getuigenis van een verborgen probleem.

EU en Just Transitions

Het motto "Laat niemand achter" staat als de drijvende kracht en het voorgestelde Just Transition Mechanism (JTM) (European Commission, 2021b) als een belangrijk instrument om ervoor te zorgen dat de overgang naar een klimaatneutrale economie op een eerlijke manier gebeurt, en dat niemand achterblijft. Het JTM richt zich op de regio's en sociale groepen die het meest worden getroffen door het transitieproces en heeft als doel om in de periode 2021-2027 minimaal € 65-75 miljard te mobiliseren. Ook dit mechanisme is genderblind en richt zich expliciet op de arbeidsmarkt verschuivingen die vooral de mannelijke bevolking zouden treffen, zonder enige bepaling op te nemen over hoe deze overgang ook ten goede zou komen aan de vrouwelijke beroepsbevolking.

De Europese Commissie heeft in februari 2021 ook haar nieuwe EU-strategie voor aanpassing aan klimaatverandering aangenomen. In de desbetreffende mededeling wordt (European Commission, 2021c) erkend dat mannen en vrouwen verschillende aanpassingsvermogens hebben, zonder verdere details te verstrekken over de verschillende instrumenten die de EU van plan is te ontwikkelen om deze problemen aan te pakken. gedifferentieerde mogelijkheden.

Als bewijs van zijn inzet voor het versterken van gelijkheid en inclusie op alle terreinen van EU-activiteiten. de Europese Commissie heeft zeer recent (oktober 2021) een "Gelijkheids Platform voor de energiesector" opgericht ([HJ, 2021](#)) om een ruimte te bieden voor discussie over kwesties met betrekking tot gelijkheid, de uitwisseling van ervaringen te vergemakkelijken en beste praktijken onder de aandacht te brengen.

Nationaal Beleid: gender en klimaat in Nederland

Na het schetsen van de internationale verdragen en de Europese beleidsagenda, zoomen we nu in op de Nederlandse situatie. Allereerst schetsen wij de Nederlandse kwetsbaarheid voor klimaatverandering. Vervolgens geven wij een opsomming van de meest relevante Nederlandse beleidskaders voor klimaat. De gender dimensie komt in veel van deze beleidskaders alleen terug in de Human Capital Agenda. Hiermee wordt de kwetsbare positie van vrouwen als consument niet benoemd en ook sporadisch wordt participatie van vrouwen in besluitvorming en totstandkoming van de klimaatplannen meegenomen.

Nederlandse kwetsbaarheid voor klimaatverandering

Het klimaat in Nederland zal naar verwachting de komende decennia grote veranderingen ondergaan¹². De meest urgente gevolgen zijn toenemende hittestress, toenemende overstromingsrisico's door zowel extremere rivierafvoeren als zeespiegelstijging, vaker falen van vitale infrastructuren zoals elektriciteit en IT, frequente schade aan gewassen of productiemiddelen, verhoogde gezondheidskost en productiviteitsverlies en veranderingen in de biodiversiteit. Tegelijkertijd zakt Nederland weg. Deze omstandigheden, in een land als Nederland – gelegen in een laaggelegen deltagebied, met vier grote rivieren en met een hoge bevolkingsdichtheid – leiden tot klimaatverandering effecten die risicobeoordelingen en beslissingen over tijdige en slimme interventies vereisen.

Hieronder worden de omstandigheden genoemd die Nederland kwetsbaar maken voor de gevolgen van klimaatverandering en daarmee de grootste drijfveren voor het nemen van klimaatadaptatie maatregelen:

- De relatief lange kustlijn, gecombineerd met het feit dat ongeveer een derde van het land onder zeeniveau ligt, maakt dat Nederland kwetsbaar voor zeespiegelstijging.
- Omdat Nederland voor een groot deel uit laagland in een delta bestaat, is het kwetsbaar voor overstromingen van rivieren. Kritieke situaties kunnen ontstaan wanneer stormvloedkeringen in de kustlijn gesloten moeten worden terwijl rivieren regen- en smeltwater het deltagebied blijven binnenbrengen. Het zogenaamde “Nederlandse Deltaprogramma¹³” is er om Nederland te beschermen tegen overstromingen, te zorgen voor voldoende zoetwatervoorziening en bij te dragen aan het klimaatbestendig en waterbestendig maken van Nederland.
- Nederland is dichtbevolkt, een groot deel van de oppervlakte is bebouwd en wegen en een zeer groot deel wordt gebruikt voor landbouw. Hierdoor is de natuur in Nederland relatief schaars en versnipperd en daardoor kwetsbaarder voor klimaatverandering, met name droogte, en vice versa niet geschikt om de effecten van klimaatverandering te temperen.

¹² Op basis van de feiten en cijfers opgenomen in het Europees Platform Klimaatadaptatie. Climate-ADAPT is een samenwerking tussen de Europese Commissie en het Europees Milieuagentschap (EEA). Climate-ADAPT wordt onderhouden door het EEA met de steun van de European Topic Centre on Climate Change Impacts, Vulnerability and Adaptation (ETC/CCA): <https://climate-adapt.eea.europa.eu/about>

¹³ [Home | Deltaprogramma](#)

- Omdat veel mensen in stedelijke gebieden wonen, is de bevolking kwetsbaar voor hittestress met stijgende temperaturen en het ontstaan van 'hitte-eilanden'
- Omdat Nederland al eeuwenlang met water te maken heeft, is er infrastructuur ontwikkeld om (te veel) af te voeren en af te voeren zo snel mogelijk water geven, wat averechts werkt in langere periodes van droogte.
- Door veranderende weerpatronen heeft Nederland te maken met steeds meer relatief lange droogteperiodes (april-augustus). Tegelijkertijd kunnen veranderende weerpatronen ook leiden tot hevige regenval met overstromingen in stedelijke gebieden tot gevolg.

Nederlands energie- en klimaat beleidskader

2013 Energieakkoord

In 2013 heeft de Nederlandse Rijksoverheid een sectoroverschrijdend convenant gesloten met meer dan 40 belanghebbenden, waaronder energiebedrijven, NGO's en regionale en lokale overheden.

Dit Energieakkoord voor duurzame groei (Draijer, 2013) markeert een belangrijke stap in de transitie naar een duurzame energiehuishouding in Nederland. Ondertekenaars van het convenant delen verantwoordelijkheid en commitment om de volgende overkoepelende doelstellingen te realiseren:

- Een gemiddelde verbetering van de energie-efficiëntie van 1,5% per jaar in 2020
- Een aandeel van 14% hernieuwbare energie in het totale energieverbruik van Nederland in 2020 en 16% in 2023
- Creatie van minimaal 15.000 extra banen in 2020

In dit akkoord zijn zo'n 160 economie brede acties voor de deelnemende partijen opgenomen om uitvoering te geven aan dit commitment, waaronder acties van de rijksoverheid. Voor de energiesector, de overeenkomst Energie is een belangrijke overkoepelend kader voor energiebesparing en hernieuwbare energie doelen in Nederland en wordt beschouwd als de eerste belangrijke stap in het bereiken van de in het akkoord van 2015.

2016 Nationale Klimaatadaptiestrategie

Het eerdergenoemde Nederlandse Deltaprogramma, dat in 2010 van start is gegaan, is een instrument geweest voor de planning van klimaatadaptatie in Nederland, waarbij de nadruk ligt op bescherming tegen overstromingen, zoetwater beschikbaarheid en ruimtelijke adaptatie. De Nationale Klimaatadaptatiestrategie 'Adapteren in 2016 gestart met ambitie' (MinIenM, 2016) heeft de reikwijdte van adaptatie planning verbreed naar de effecten van klimaatverandering binnen negen sectoren: water en ruimtelijk beheer; natuur; land-, tuinbouw en visserij; gezondheid en welzijn; recreatie en toerisme; infrastructuur (weg, spoor, water en luchtvaart); energie; IT en telecommunicatie; openbare veiligheid en beveiliging. De Nationale Klimaatadaptatiestrategie is de voorloper van een Uitvoeringsprogramma Klimaatadaptatie (Meijs, 2018) dat momenteel in ontwikkeling is. Het doel is klimaatadaptatie te mainstreamen in al het beleid, in alle beleidsuitvoering en in alle – voor zover relevante – activiteiten van het

maatschappelijk middenveld, burgers en bedrijven, gericht op de bovengenoemde negen sectoren. Belanghebbenden worden rond de thema's verzameld om de relevante elementen te bespreken en te analyseren, om te bepalen wat de rol en verantwoordelijkheid van elk van de belanghebbenden is, en om een actieplan te formuleren, waarin elke belanghebbende bepaalde verantwoordelijkheden op zich neemt. Hoewel gender wordt erkend als een belangrijk transversaal thema en klimaatactie het meest effectief is wanneer het voortbouwt op de capaciteiten van alle genders en zowel tegemoetkomt aan de behoeften als de kwetsbaarheden, worden deze overwegingen alleen genoemd met betrekking tot de technische en financiële hulp die Nederland zal verlenen in de ontwikkelingslanden en niet op nationaal niveau.

2019 Klimaatwet

De Klimaatwet (Koninkrijksrelaties, 2020) die in 2019 van kracht is geworden, borgt de langetermijnfocus van het nationale klimaatbeleid van Nederland. Het beschrijft de doelstellingen van dit klimaatbeleid. De Klimaatwet stelt ook een kwaliteitscontrole cyclus vast, die is gebaseerd op de NECP-cyclus van de Europese Geïntegreerde Nationale Energie- en Klimaatplannen. In 2019 heeft het kabinet het eerste Klimaatplan (nationaal plan, anders dan NECP definitief gemaakt (MinEZK, 2019). Dit wordt om de vijf jaar geëvalueerd. Op grond van de Klimaatwet moet de regering jaarlijks via de Klimaatnota rapporteren over de voortgang van haar klimaatbeleid aan de Tweede Kamer. De Klimaatwet schrijft voor dat Nederland in 2050 de uitstoot van broeikasgassen met 95% moet verminderen ten opzichte van 1990. Net als de meeste andere EU-lidstaten is Nederland het ermee eens dat de EU in 2050 klimaatneutraal moet zijn.

Nederland zet zich in voor de 95% doel, ongeacht eventuele andere overeenkomsten op Europees niveau. Dit is momenteel wereldwijd een van de meest ambitieuze doelstellingen voor 2050 die wettelijk zijn vastgelegd. Binnen de klimaatwet wordt gender niet genoemd en de wet maakt geen onderscheid tussen mannen en vrouwen.

2019 Klimaatakkoord

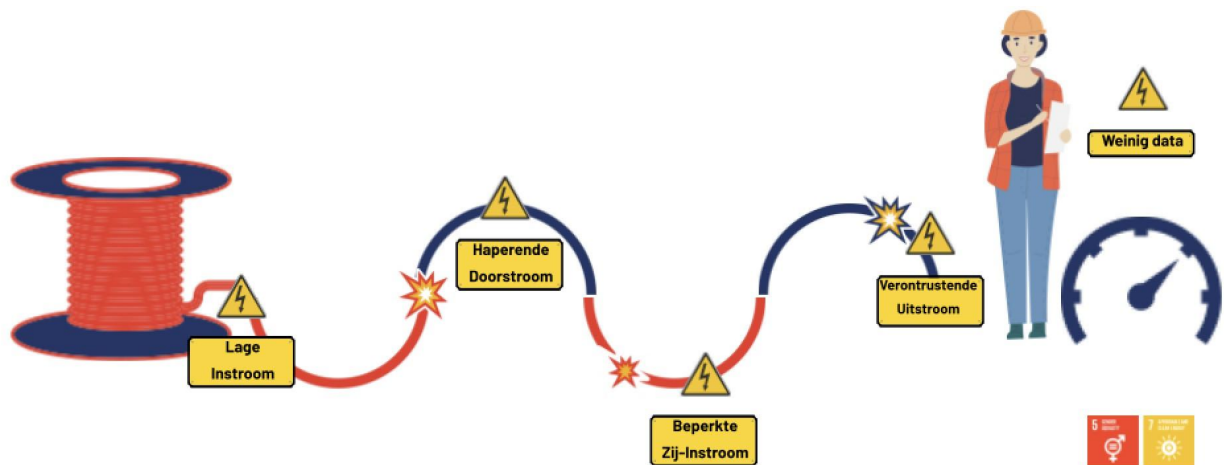
Het Klimaatplan gaat in op de nieuwste wetenschappelijke inzichten over klimaatverandering, technologische ontwikkelingen, internationale beleidsontwikkelingen en de gevolgen voor de economie. Het Klimaatplan vat daarmee het nationale beleid samen, de context waarin dit beleid tot stand komt en de consequenties van dit beleid. De inhoud van het Klimaatplan is voor een belangrijk deel gebaseerd op het Klimaatakkoord, dat is gesloten tussen meer dan 100 maatschappelijke partijen (zowel publiek als privaat). Dit akkoord bevat een pakket aan maatregelen die de actieve steun hebben van zoveel mogelijk bijdragende partijen en waarmee de politieke reductiedoelstelling van 49% in 2030 wordt gehaald.

De transitie naar een CO₂-arme samenleving heeft gevolgen voor de inrichting van de energievoorzieningssystemen. Bovendien zal de interactie en samenhang tussen energie- en ruimtelijkeordeningsbeleid toenemen. Een duurzaam energiesysteem vraagt meer ruimte dan een fossiel systeem. Dit heeft direct gevolgen voor de fysieke leefomgeving zoals die nu door burgers en ondernemers wordt ervaren. De impact van de transitie op de fysieke omgeving zal groot zijn: steden en landschappen zullen hierdoor veranderen. Dit vraagt om zorgvuldige besluitvorming op zowel centraal als decentraal niveau. Zolang de transitie naar een duurzame energiehuishouding onvolledig is, blijft er een hybride

systeem bestaan waarin hernieuwbare en fossiele energiebronnen naast elkaar blijven bestaan, waarbij de overheid de betaalbaarheid, veiligheid en leveringszekerheid moet garanderen. Binnen het klimaatakkoord wordt gender niet genoemd en vrouwen worden slechts genoemd in de Human Capital Agenda sectie van het klimaatakkoord. Daarom bespreken we deze sectie in meer detail hieronder.

Human Capital Agenda: mogelijkheden voor vrouwen

In het Klimaatakkoord is de ambitie uitgesproken de CO₂-emissie in 2030 te reduceren met 49% oplopend tot 95% in 2050. Dit is een forse ambitie waar meerdere partijen voor nodig zijn. Arbeidsmarkt en Scholing is als een van de prioriteiten benoemd binnen het Klimaatakkoord. Binnen de organisatiestructuur van het Klimaatakkoord is de uitvoeringsstructuur Arbeidsmarkt & Scholing opgenomen o.l.v. Mariëtte Hamer. Arbeidsmarkt & Scholing wordt door het Klimaatakkoord gezien als een belangrijke voorwaarde voor het doen slagen en het realiseren van de centrale missie. Een van de prioritaire thema's op dit moment en naar de toekomst is de krapte op de arbeidsmarkt. De krapte op de arbeidsmarkt neemt weer toe en is eigenlijk niet weggeweest (Weterings et al., 2018).

Figuur 10. Knelpunten op de Nederlandse arbeidsmarkt voor vrouwen in de energiesectoren (Figuur 75inQ)

De consequenties voor het Klimaatakkoord zijn groot; immers het werk kan niet in het gewenste tempo worden gedaan. En in het ergste geval niet met de kwaliteit die gewenst is. Dit treft niet alleen het maatschappelijk thema Energietransitie en Duurzaamheid, maar alle maatschappelijke uitdagingen van Nederland. Naast de krapte op de arbeidsmarkt, daalt de instroom in de techniekopleidingen. (Feenstra en Creusen, 2021)

Enkele cijfers ter illustratie:

- Nederland staat op de 84e plaats in de wereld met onze aantallen 'graduates in science en engineering' in het hoger onderwijs.
- Het aandeel jongeren dat exacte vakken saaier vindt dan andere lessen is toegenomen van 36% naar 47% in 5 jaar.

- Minder dan 6 procent van de meisjes op VMBO-beroepsniveau kiest voor een technische richting. Onderzoek in 66 landen laat zien dat de stereotype associatie van techniek met mannen in Nederland het hoogst van alle landen is.
- Zelfs tegen het einde van de coronacrisis (maart 2021) zijn er in de technische beroepen 56.300 openstaande vacatures. De tekorten zijn er met name zichtbaar in het middelbaar beroepsniveau.
- Er is nog steeds geen inbedding van wetenschap en technologie in het PO en onderbouw VO. De eerdere doelstelling dat in 2020 elke basisschool W&T moest hebben ingevoerd is niet gehaald.
- Nieuwe doelstellingen zijn er nog niet en curriculumherziening is sterk vertraagd.
- Het aandeel leerlingen bètatechniek VMBO TL daalt na jaren stabiel rond 41% naar 38%.
- Aandeel leerlingen op HAVO koos voor een N-profiel in 4 jaar van 43% naar 39% gedaald. In het VWO is een daling te zien van 62% naar 59%.
- In 2020 koos 49% van de havo-leerlingen met een N-profiel een bètatechnische vervolgopleiding, in 2014/2015 was dit nog 55%. Het vwo is gedaald van 65% naar 62%.
- Het percentage nieuwe studenten in hoger onderwijs bètatechniek daalt naar 29 naar 27% in twee jaar.
- Een nieuwe opleiding Technicus Smart Industry in Brainport heeft 150 plekken en 7 aanmeldingen (mei 2021).

Al jaren proberen scholen en bedrijven met alle mogelijke middelen leerlingen te verleiden te kiezen voor techniek. Er zijn verschillende campagnes gestart die vooral op kleine schaal effect hebben.

Tot nu toe is er echter over de gehele linie onvoldoende resultaat. Met een steeds sterkere krimp op de arbeidsmarkt in combinatie met de uitdaging om de energietransitie te versnellen, wordt de urgentie gevoeld door de energiesector om zoveel mogelijk arbeidspotentieel te benutten.

Vrouwen zijn van oudsher ondervertegenwoordigd in de sector, terwijl er juist gezien de opgaven binnen de energietransitie een diversiteit aan inzichten en vaardigheden nodig zijn. Wereldwijd stijgt het aantal banen in de duurzame energiesector van 10.3 miljoen in 2017 naar bijna 29 miljoen in 2050. (IRENA, 2019). Oftewel de energiesector groeit met de opgave van de energietransitie en daarmee komt het onbenut arbeidspotentieel in de schijnwerpers om aan de stijgende vraag naar goed geschoolde arbeidskrachten te voldoen.

Klimaatberoepen

Vrouwen zijn ondervertegenwoordigd in de energiesector en in de klimaatberoepen (Bijlage 1) (Feenstra en Creusen, 2021). Het aandeel van vrouwen in de energietransitie is op dit moment 22%. Deze ondervertegenwoordiging vergt extra aandacht en voortdurende monitoring om de energietransitie duurzaam te versnellen voor iedereen. Deze rapportage over vrouwen in de energietransitie geeft een eerste beeld over de rol van vrouwen in de technische, economische en maatschappelijke opgave in de energietransitie en een set aanbevelingen voor de energiesector om op de instroom, zij-instroom,

doorstroom en uitstroom van vrouwen in de energiesector te reageren. Besluitvorming rond de energietransitie en het ontwerpen en implementeren van passende interventies, vereist inzicht in zowel de technische, de economische en de maatschappelijke opgaven in de energietransitie. Diversiteit in de energiesector draagt bij aan meer vraaggerichte energietransitie interventies die beter de diversiteit in de samenleving reflecteren.

Kansen voor meer gendergelijkheid en meer vrouwen in de energiesectoren

- Monitoren van arbeidsmobiliteit in de energiesector: meten is weten. Door beperkte data wordt de urgentie van het onbenut arbeidspotentieel in de energiesector niet gezien en is de call to action te beperkt waardoor interventies te traag op gang komen.
- Urgentie: focus op sterk techniekonderwijs en stimuleren meiden in technische opleidingen blijft belangrijk, maar het duurt te lang voordat zij uitstromen naar de energiesector. We hebben IEDEREEN nodig voor de energietransitie opgave en ZO SNEL MOGELIJK.
- Functie-diversiteit: diversiteit aan functies en rollen binnen de energiesector creëert kansen voor niet-technici en daarmee voor vrouwen die geen technische vooropleiding hebben gehad.

Politieke participatie en vrouwen aan de beleidstafels

Nederland heeft een solide maatschappelijke basis van gendergelijkheid, maar deze vertaalt zich niet volledig door naar de arbeidsmarkt (Graven en Krishnan, 2018). Uit de Monitor Brede Welvaart blijkt dat vrouwen in 2020 iets meer dan een kwart van de posities in het hogere management en middenkader bezetten. Vergeleken met andere EU-landen is dit echter weinig (22e positie). Het aandeel vrouwelijke volksvertegenwoordigers neemt af, de trend kleurt rood. In 2020 was een derde van de Tweede Kamerleden vrouw, dit zorgt voor een middenpositie binnen de EU. (CBS, 2021).

SDG 5.5

Verzekeren van volledige en effectieve deelname van vrouwen en gelijke kansen op leiderschap op alle beslissingsniveaus in het politieke, economische en openbare leven.

	Nederland		EU	Positie	Bron
SDG 5.5.1 Deel van de zetels bekleed door vrouwen in nationale parlementen en lokale overheden.					
% van de zetels dat wordt ingenomen door vrouwen op 1 februari	2020	33,3 %	2020	10 (27)	VN; VN
SDG 5.5.2 Deel van de vrouwen in leidinggevende functies					
% vrouwen in het totale aantal werkenden in management	2020	25,9 %	2019	22 (27)	CBS; Eurostat

Bron: Monitor Brede Welvaart en de Sustainable Development Goals 2021

Een systeem, typisch voor Nederland, dat zichzelf in stand lijkt te houden, verklaart de huidige situatie (Graven en Krishnan, 2018). Dit systeem omvat drie dimensies die niet alleen elk afzonderlijk invloed hebben, maar elkaar ook lijken te versterken:

- Een ongelijke spreiding over sectoren, waarbij vrouwen in de meerderheid zijn in sectoren met een groot aandeel deeltijdbanen en een relatief lage bijdrage aan het bbp per FTE,
- Een ongelijke verdeling van betaald werk en onbetaalde zorg (bijvoorbeeld zorg voor kinderen of mantelzorg) tussen mannen en vrouwen, waarbij vrouwen nog steeds het overgrote deel van de zorgtaken op zich nemen, en waarbij een infrastructuur rondom zorgtaken vrouwen disproportioneel benadeelt, en
- Uitgesproken opvattingen en sociale normen die invloed hebben op de keuzes van mannen en vrouwen ten aanzien van onderwijs, loopbaan en zorg.

Op 28 september 2021 heeft de Eerste Kamer het wetsvoorstel aangenomen tot wijziging van Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek, in verband met het evenwichtiger maken van de verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen in het bestuur en de raad van commissarissen van grote naamloze en besloten vennootschappen.

Het wetsvoorstel bestaat uit twee maatregelen:

- Enerzijds moet de man vrouw verhouding in de raad van commissarissen van beursvennootschappen groeien naar ten minste een derde van het aantal leden mannen en een derde van het aantal leden vrouwen (het Ingroeiquotum)
- Anderzijds worden grote naamloze en besloten vennootschappen verplicht om 'passende en ambitieuze' streefcijfers te formuleren voor het bestuur, de raad van commissarissen en de subtop, waarvoor concrete plannen moeten worden opgesteld en transparantie geldt (de Streefcijferregeling).

Op 18 oktober 2021 is in lijn met die aankondiging een ontwerp-AMvB (Min OCW, 2020) van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en de minister voor Rechtsbescherming gepubliceerd. Deze ontwerp-AMvB wijzigt het Besluit inhoud bestuursverslag in (MinBZK, 2021a, 2021b) die zin dat grote vennootschappen worden verplicht om in hun bestuursverslag te rapporteren over de man vrouw verhouding in de top en subtop, over de zelf opgelegde streefcijfers, over het plan van aanpak om deze streefcijfers te behalen en over de behaalde resultaten. (Schakenbos, 2021).

Samenvattend: beleidsanalyse gender & klimaat

Vanuit bovenstaande beleidsanalyse zien wij dat er wel degelijk aandacht en erkenning is voor de relatie gender en klimaatverandering. In de internationale (UN) context zien we dat vrouwen worden gepositioneerd als agents of change. Agents of change is een sociaal fenomeen ingebed in een sociaalculturele context. Gender is ook een sociaal-cultureel fenomeen en vrouwen en mannen kunnen keuzevrijheid op verschillende manieren manifesteren. Als we kijken naar agency in klimaatadaptatie vanuit een genderperspectief, kan een genderverschil in de rechten en behoeften van vrouwen en mannen in klimaatveranderingen worden geïdentificeerd. Wereldwijd zijn toegang tot hulpbronnen zoals energie, water voeding en diensten gendergerelateerd. Het doel van de beweging rond gender en klimaat is daarom om een klimaatsysteem op te zetten dat genderverschillen weerspiegelt en zich bewust is van gendergerelateerde sociale relaties. Een genderbewust beleid erkent de sociaal geconstrueerde en dynamische aard van genderrelaties en moet culturele verschillen in hun sociale context erkennen en bijdragen aan het algemene doel van gendergelijkheid (Feenstra, 2021).

Het landelijke niveau is een geschikte schaal om een genderbewust klimaatbeleid te formuleren. Nationale regeringen worden aangespoord om de universele verklaring rond de SDGs te erkennen. Dit als een wereldwijde verbintenis die lokale actie en landelijke implementatie vereist in het kader van nationale actieplannen die worden ondersteund door internationale partners. De methodologie die wordt gebruikt door IUCN (2021) omvatte een raamwerk voor contextspecifieke analyse met behulp van een karakterisering van vrouwen in beleidsdocumenten. Deze karakterisering is herkenbaar in de terminologie die wordt gebruikt in nationale beleidsdocumenten.

Er worden vier karakterisering van vrouwen onderscheiden:

- o kwetsbaar,
- o begunstigden,
- o belanghebbenden en
- o aanjagers van verandering (agents of change).

De eerste twee verwijzen meestal naar vrouwen als eindgebruikers of een doelgroep voor een specifiek programma of beleid uitkomst, zonder dat een element van hun participatie of dat zij het betreffende beleid beïnvloeden. Integendeel, documenten waarin naar vrouwen werd verwezen als belanghebbenden, identificeren de rol van vrouwen als besluitvormers of als een doelgroep voor deelname aan de besluitvorming. Zoals aangetoond door IUCN (2021), beschreven slechts enkele beleidsdocumenten vrouwen als drijvende kracht achter activiteiten voor de ontwikkeling van duurzame energie als aanjagers van verandering die ook een stem hadden in de beleidsvorming.

Dit internationale beeld is gunstiger dan wat wij terugzien in de beleidsanalyse van Nederland: geen erkenning van vrouwen als consument, gender wordt niet genoemd in klimaatbeleid, vrouwen zitten

amper aan de besluitvormingstafels, maar worden wel opgeroepen een rol te spelen in human capital agenda.

BIBLIOGRAFIE

- Alegado, J., 2020. Enabling an Equal World for Indigenous Women in the Time of Climate Crisis | Heinrich Böll Foundation | Southeast Asia Regional Office. Heinrich-Böll-Stift. URL <https://th.boell.org/en/2020/03/07/enabling-equal-world-indigenous-women-time-climate-crisis>
- Bari, M., 2020. Manipulating Mother Nature: The gendered antagonism of geoengineering | Heinrich Böll Stiftung. Heinrich-Böll-Stift. URL <https://www.boell.de/en/2020/01/30/manipulating-mother-nature-gendered-antagonism-geoengineering>
- Bas-Defosse, F., 2021. What is the link between gender equality and agriculture sustainability? 6.
- Bäthge, S., 2010. Climate change and gender: economic empowerment of women through climate mitigation and adaptation? Governance and Democracy Division Governance Cluster Programme Promoting Gender Equality and Women's Rights, Eschborn.
- Bos, A., n.d. Waarom vallen economische zaken en klimaat onder één ministerie? [WWW Document]. KlimaatHelpdesk. URL <https://www.klimaathelpdesk.org/answers/waarom-vallen-economische-zaken-en-klimaat-onder-1-ministerie/>
- Bughin, J., Hazan, E., 2018. Automation and the workforce of the future | McKinsey.
- Burgess, M., 2016. Personal carbon allowances: A revised model to alleviate distributional issues. *Ecol. Econ.* 130, 316–327.
- Burrows, K., Kinney, P.L., 2016. Exploring the Climate Change, Migration and Conflict Nexus. *Int. J. Environ. Res. Public. Health* 13, 443. <https://doi.org/10.3390/ijerph13040443> BZK, 2020. Klimaatwet.
- CARE, 2021. Climate Adaptation Finance: Fact or Fiction? CARE Netherlands.
- Carlsson Kanyama, A., Nässén, J., Benders, R., 2021. Shifting expenditure on food, holidays, and furnishings could lower greenhouse gas emissions by almost 40%. *J. Ind. Ecol.* n/a. <https://doi.org/10.1111/jiec.13176>
- Carty, T., Kowalzig, J., Zagema, B., 2020. Climate Finance Shadow Report 2020: Assessing progress towards the \$100 billion commitment. OXFAM.
- CBS, 2021. Monitor Brede Welvaart & de Sustainable Development Goals 2021. CBS.
- CEDAW, 2005. Consideration of reports submitted by States parties under article 18 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, CEDAW/C/NLD/4.
- Chaumont, S., Charalampidis, I., Demkova, D., Ouziaux, S., Fragkos, P., Melgar, F., Mouffe, M., Naffah, E., 2021. ASSET study on collection of gender-disaggregated data on the employment and participation of women and men in the energy sector. Publications Office of the European Union, LU.
- Clancy, J., Franceschelli, N., Sanz, M., Daskalova, V., Feenstra, M., 2018. Gender perspective on access to energy in the EU. Publications Office of the European Union, LU.
- COP21, 2015. Paris Agreement.
- Creusen, A., Feenstra, M., 2021a. Meerjarenbeleidsplan Stichting 75inQ 2022-2024.
- Creusen, A., Feenstra, M., 2021b. Jaarplan 2022 Stichting 75inQ.
- De Rechtspraak, 2019. ECLI:NL:HR:2019:2006, Hoge Raad, 19/00135.
- Díaz, S., Settele, J., Brondizio, E.S., 2019. Summary for policymakers of the global assessment report on biodiversity and ecosystem services. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3553579> Engström, L.

- (2017) Report on on women, gender equality and climate justice. A8-0403/2017. European Parliament, p. 28.
- Ehnert, F., 2019. Climate Policy in Denmark, Germany, Estonia and Poland. Edward Elgar Publishing.
- Endres, D., DuPont, M., 2016. Rhetoric, Climate Change, and Social Justice: An Interview with Dr. Danielle Endres. Climate Change and Social Justice Climate Change and Social Justice. Equileap, 2021. GENDER EQUALITY IN THE NETHERLANDS. Equileap.
- Europa Decentraal, 2021. Energie-efficiëntie - Europa decentraal. URL <https://europadecentraal.nl/onderwerp/klimaat/energie/energie-efficiëntie/>
- European Commission, 2020. VERORDENING VAN HET EUROPEES PARLEMENT EN DE RAAD tot vaststelling van een kader voor de totstandbrenging van klimaatneutraliteit en tot wijziging van Verordening (EU) 2018/1999 (Europese klimaatwet), 2020/0036(COD).
- European Commission, 2017. Clean energy for all Europeans package. Energy - Eur. Comm.
- European Parliament (2018) Resolutie van het Europees Parlement van 16 januari 2018 over vrouwen, gendergelijkheid en klimaatrechtvaardigheid (2017/2086(INI)).
- Feenstra, M., 2021. Gender just energy policy: engendering the energy transition in Europe (PhD). University of Twente, Enschede, The Netherlands. <https://doi.org/10.3990/1.9789036551960>
- Feenstra, M., Clancy, J., 2019. Women, gender equality and the energy transition in the EU. Publications Office of the European Union, LU.
- Feenstra, M., Creusen, A., 2021. Rapportage Vrouwen in de Energietransitie (Rapportage). Topsector Energie.
- Feenstra, M., Middlemiss, L., Hesselman, M., Straver, K., Tirado Herrero, S., 2021. Humanising the Energy Transition: Towards a National Policy on Energy Poverty in the Netherlands. Front. Sustain. Cities 3, 645624. <https://doi.org/10.3389/frsc.2021.645624>
- Feenstra, M., Özerol, G., 2021. Energy justice as a search light for gender-energy nexus: Towards a conceptual framework. Renew. Sustain. Energy Rev. 138, 110668. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2020.110668>
- Fletcher, A., 2017. "Maybe Tomorrow Will Be Better": Gender and Farm Work in a Changing Climate. pp. 185–198. <https://doi.org/10.4324/9781315407906-12>
- Fraune, C., 2015. Gender matters: Women, renewable energy, and citizen participation in Germany. Energy Res. Soc. Sci. 7, 55–65. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2015.02.005>
- Gaffney, C., Lennon, B., 2017. Intersectional Analysis of Perceptions and Attitudes Towards Energy Technologies.
- Global Witness, 2021. LAST LINE OF DEFENCE.
- Greenberg, C., 2021. Carbon offsets are a scam. Greenpeace Int. URL <https://www.greenpeace.org/international/story/50689/carbon-offsets-net-zero-greenwashingscam>
- Habtezion, S., 2013. Gender and climate finance. UNDP.
- Heidegger, P., Lharaig, N., Wiese, K., 2021. Why the European Green Deal needs ecofeminism. WECF.
- Hobster, J., 2021. Waarom de klimaattransitie geen technologische maar een morele uitdaging is. Groene Amsterdammer.
- Hunt, V., Layton, D., Prince, S., 2015. Diversity matters. McKinsey&Company.

- Hunt, V., Prince, S., Dixon-Fyle, S., Yee, L., 2018. Delivering through Diversity.
- Institute for Advanced Sustainability Studies, n.d. Air Pollution and Climate Change <https://www.iass-potsdam.de/en/output/dossiers/air-pollution-and-climate-change>
- IRENA, 2019. RENEWABLE ENERGY: A GENDER PERSPECTIVE (No. 978-92-9260-098-3). IRENA, Abu Dhabi.
- Jongen, E., Merens, A., 2019. Vrouwen aan de top. CPB.
- Kabinetformatie, B.W., 2021. Coalitieakkoord “Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst” - Publicatie - Kabinetformatie. URL <https://www.kabinetformatie2021.nl/documenten/publicaties/2021/12/15/coalitieakkoordomzien-naar-elkaar-vooruitkijken-naar-de-toekomst>
- Karen, M., 2021. Chapter 2 | Gender in the global climate governance regime: A day late and a dollar short?, in: Gender, Intersectionality and Climate Institutions in Industrialised States. Routledge: Taylor & Francis Group, p. 17.
- Kartha, S., Kemp-Benedict, E., Ghosh, E., Nazareth, A., Gore, T., 2020. The Carbon Inequality Era: An assessment of the global distribution of consumption emissions among individuals from 1990 to 2015 and beyond. Oxfam, Stockholm Environment Institute. <https://doi.org/10.21201/2020.6492>
- Keim, M., Cerney, P., 2021. European Mobility Atlas 2021: Facts and Figures about Transport and Mobility in Europe. Heinrich-Böll-Stiftung European Union, Brussels.
- Kluzenaar, de, Y., Carabain, C., Steenbekkers, A., 2020. Klimaatbeleid en de samenleving - Publicatie - Sociaal en Cultureel Planbureau (publicatie). Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. <https://doi.org/10.12/klimaatbeleid-en-de-samenleving>
- Kluzenaar, de, Y., Paulette, F., 2021. Klimaataanpak: toekomstbepalende keuzes voor onze samenleving - Publicatie - Sociaal en Cultureel Planbureau (publicatie). Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- Kottari, M., 2021. One-on-one with Dr Maria Kottari | LinkedIn.
- Kruit, K., van Berkel, P., Dehens, J., 2021. Energiearmoede in de warmtetransitie. CE Delft, Delft.
- Kwauk, C., Cooke, J., Hara, E., Pegram, J., 2019. Girls’ education in climate strategies Opportunities for improved policy and enhanced action in Nationally Determined Contributions.
- Łapniewska, Z., 2019. Energy, equality and sustainability? European electricity cooperatives from a gender perspective. Energy Res. Soc. Sci. 57, 101247. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2019.101247>
- Lecompte, M.C., Juan Pablo, B.S., 2017. Transport systems and their impact on gender equity. Transp. Res. Procedia 25, 4245–4257. <https://doi.org/10.1016/j.trpro.2017.05.230>
- Litjens, E. (2020) ‘Gender en klimaatverandering’, January.
- Lorek, S., Gran, C., Lavorel, C., 2021. Equitable 1.5-Degree Lifestyles – How socially fair policies can support the implementation of the European Green Deal. ZOE institute.
- Lory, G., 2021. Should transportation subsidies take into account gender inequality? euronews.
- Lückenrath, M., 2021. Dutch Female Board Index 2020. TIAS, Tilburg.
- Masson-Delmotte, V., Pörtner, H.-O., Skea, J., Zhai, P., Roberts, D., Shukla, P.R., Pirani, A., Pidcock, R., Chen, Y., Lonnoy, E., Moufouma-Okia, W., Péan, C., Connors, S., Matthews, J.B.R., Zhou, X., Gomis, M.I., Maycock, T., Tignor, M., Waterfield, T., 2018a. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context

of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty. IPCC.

- Masson-Delmotte, V., Zhai, P., Pirani, A., Connors, S., 2021a. IPCC, 2021: Summary for Policymakers, in: Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change, Intergovernmental Panel on Climate Change. IPCC, Switzerland.
- Masson-Delmotte, V., Zhai, P., Pirani, A., Connors, S., Péan, C., 2021b. Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change (Sixth assessment report). IPCC.
- Masson-Delmotte, V., Zhai, P., Pörtner, H.-O., Roberts, D., Skea, J., Shukla, A., 2018b. PCC, 2018: Summary for Policymakers, in: Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the Impacts of Global Warming of 1.5°C above Pre-Industrial Levels and Related Global Greenhouse Gas Emission Pathways, in the Context of Strengthening the Global Response to the Threat of Climate Change, Sustainable Development, and Efforts to Eradicate Poverty. IPCC.
- Mbow, C., Rosenzweig, C., Barioni, L., 2019. Chapter 5: Food Security — Special Report on Climate Change and Land, in: Climate Change and Land: An IPCC Special Report on Climate Change, Desertification, Land Degradation, Sustainable Land Management, Food Security, and Greenhouse Gas Fluxes in Terrestrial Ecosystems. IPCC.
- Morrow, M., 2020. To solve the climate crisis, women must own more of the world's land. Clim.-XChange.
- Milieudefensie, n.d. Hoe vervuild is de lucht in mijn straat? [WWW Document]. Milieudefensie. URL <https://milieudefensie.nl/recht-op-gezonde-lucht/hoe-vervuild-is-de-lucht-in-mijn-straat>
- Min OCW, 2020. Wijziging van Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek in verband met het evenwichtiger maken van de verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen in het bestuur en de raad van commissarissen van grote naamloze en besloten vennootschappen.
- MinBZK, 2021a. Consultatie Besluit rapportage man-vrouwverhouding in het bestuursverslag van grote vennootschappen.
- MinBZK, 2021b. Vaststellingsbesluit nadere voorschriften inhoud bestuursverslag.
- Mintell, P., 2018. UK women try to live more ethically than men. Mintel.
- NJCM (2021) 'VN-Mensenrechtenraad erkent schoon, gezond en duurzaam milieu als fundamenteel mensenrecht', NJCM, 12 October. Available at: <https://njcm.nl/actueel/vn-mensenrechtenraaderkent-schoon-gezond-en-duurzaam-milieu-als-fundamenteel-mensenrecht/>
- NOS, 2021. Klimaat, kinderopvang, hoger minimumloon: de plannen uit coalitieakkoord. NOS.
- OECD, 2020. Session 5: Gender-specific consumption patterns, behavioural insights and circular economy, in: Mainstreaming Gender and Empowering Women for Environmental Sustainability. OECD, Paris.
- Osman-Elasha, B., 2021. Women...In The Shadow of Climate Change. U. N.
- OXFAM, 2021. In 2030 overschrijden de CO2-emissies van rijkste 1% 30 keer de grens van 1,5°C. ANP Support.
- OXFAM, 2020. CO2-uitstoot rijkste 1 % is meer dan het dubbele van uitstoot armste helft wereldbevolking.
- Patterson, K., Jameel, Y., Mehra, M., Patrone, C., 2021. Girls' Education and Family Planning: Essential Components of Climate Adaptation and Resilience. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.22680.32003>

- Perez, C.C., 2019. Invisible Women: Data Bias in a World Designed for Men, First Printing edition. ed. Abrams Press, New York.
- Pouwels, B., van den Brink, M., 2021. Bedrijvenmonitor Topvrouwen 2020 Zonder wet geen voortgang. Commissie Monitoring Topvrouwen, Nijmegen.
- REScoop.EU, 2021. Gender Power - REScoop. URL <https://www.rescoop.eu/gender-power>
- Richards, J.-A., 2018. Climate and Gender Justice. Rosa-Luxemburg-Stiftung.
- Ritchie, H., Roser, M., 2021. Forests and Deforestation. Our World Data.
- Ruel, M.T., Brouwer, I.D., 2021. Transforming food systems to achieve healthy diets for all. International Food Policy Research Institute, Washington, DC. https://doi.org/10.2499/9780896293991_03
- Schakenbos, J., 2021. Wetsvoorstel aangenomen: evenwichtigheid in de (sub)top van grote bedrijven.
- Staten-Generaal, T.K. der, 2019. Internationale klimaatafspraken; Brief regering; Verwachtingen klimaatconferentie COP25 te Madrid.
- Straver, K., Mulder, P., Middlemiss, L., Hesselman, M., Feenstra, M., Herrero, S.T., 2020. Energiearmoede en de energietransitie.
- The Economist, 2021. India's toxic air is its most immediate environmental problem. The Economist.
- UN, 2021. Nationally determined contributions under the Paris Agreement. United Nations, Glasgow.
- UN, 2021. ANNEX 4 TO OPG: GENDER POLICY AND GENDER ACTION PLAN.
- UN, 2019a. The Gender Action Plan | UNFCCC.
- UN, 2019b. The Enhanced Lima Work Programme on Gender | UNFCCC <https://unfccc.int/topics/gender/workstreams/the-enhanced-lima-work-programme-on-gender>
- UN, 2019c. Global Sustainable Development Report 2019: The Future is Now – Science for Achieving Sustainable Development. United Nations, New York.
- UN (Ed.), 1996. Report of the Fourth World Conference on Women: Beijing, 4 - 15 September 1995. Presented at the World Conference on Women, New York.
- UN Women, n.d. Gender Equality Glossary <https://trainingcentre.unwomen.org/mod/glossary/>
- UNDP (Ed.), 2008. Resource guide on gender and climate change, First edition. ed. United Nations Development Programme, New York.
- UNEP, U., 2019. Gender and environment statistics: unlocking information for action and measuring the SDGs.
- UNFCCC, 2021. Introduction to Climate Finance | UNFCCC. URL <https://unfccc.int/topics/climatefinance/the-big-picture/introduction-to-climate-finance>
- UNFCCC, 2020. Gender and Climate Change Finance | UNFCCC <https://unfccc.int/topics/gender/gender-and-unfccc-topics/gender-and-climate-change-finance>
- UNFCCC, 2005. Tables of the common reporting format for land use, land-use change and forestry, FCCC/CP/2005/5/Add.2.
- UNFCCC, 1997. Kyoto Protocol.
- UNHCR, 2021. Climate change and disaster displacement [WWW Document]. UNHCR. URL <https://www.unhcr.org/climate-change-and-disasters.html> van den Brakel, M., Portegijs, W., Hermans, B., 2020. Emancipatiemonitor 2020.

- Van Drie, E., Bergsma, L., 2021. Marjan Minnesma wandelend naar COP26: “Die hele we-hebben-nog-30jaar-mentaliteit is niet goed genoeg.” Klimaatweb. URL <https://klimaatweb.nl/nieuws/marjanminnesma-wandelend-naar-cop26-die-hele-we-hebben-nog-30-jaar-mentaliteit-is-niet-goedgenoeg/>
- Walsh, L., 2017. Understanding the rhetoric of climate science debates. WIREs Clim. Change 8, e452. <https://doi.org/10.1002/wcc.452>
- Weterings, A., Ivanova, O., Diodato, D., 2018. Effecten van de energietransitie op de regionale arbeidsmarkt – een quickscan (No. 3006). Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag.
- WHO, n.d. Air pollution <https://www.who.int/westernpacific/health-topics/airpollution>
- Wildschut, A., Douma, A., 2021. Onlosmakelijk verbonden; gendergelijkheid, klimaat en biodiversiteit. WECF.
- Winkler, K., Fuchs, R., Rounsevell, M., Herold, M., 2021. Global land use changes are four times greater than previously estimated. Nat. Commun. 12, 2501. <https://doi.org/10.1038/s41467-021-22702-2>
- Zonnepanelen-info, 2020. Helpt Nederlanders milieubewuster dan partner. Zonnepanelen-Infonl. URL <https://www.zonnepanelen-info.nl/nieuws/helpt-nederlanders-milieubewuster-dan-partner/>

